
Milena JOKSIMOVIĆ, Darko KOMŠO, Andrej BADER, Tomislav FRANIĆ, Đeni GOBIĆ-BRAVAR

NA PLEĆIMA TITANA - O MJESTU I OKOLNOSTIMA PRONALASKA NATPISA S PUNIM NAZIVOM KOLONIJE POLE (CIL V, 8139) I NJEGOVU ZNAČAJU ZA PULSKO ULIČNO NAZIVLJE

ON THE SHOULDERS OF TITANS: CONCERNING THE LOCATION AND CIRCUMSTANCES OF THE FIND OF THE INSCRIPTION BEARING THE FULL NAME OF THE ROMAN COLONY AT PULA (CIL V, 8139) AND ITS SIGNIFICANCE TO STREET NAMES IN PULA

dr. sc. Milena Joksimović
Pula, Hrvatska
milena.z.joksimovic@gmail.com

Darko Komšo
Arheološki muzej Istre
Pula, Hrvatska
komisodarko@gmail.com

Andrej Bader
Medulin, Hrvatska
andrej.bader@pu.ht.hr

Tomislav Franić
Arheološki muzej Istre
Pula, Hrvatska
tomislav89franic@gmail.com

Đeni Gobić-Bravar
Arheološki muzej Istre
Pula, Hrvatska
geni.gobic.bravar@gmail.com

UDK 902.1:81'373>(497.571Pula)“1867“

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 4. 8. 2020.

Odobreno: 13. 8. 2020.

Milena Joksimović, PhD
Pula, Croatia
milena.z.joksimovic@gmail.com

Darko Komšo
Archaeological Museum of Istria
Pula, Croatia
komsodarko@gmail.com

Andrej Bader
Medulin, Croatia
andrej.bader@pu.ht.hr

Tomislav Franić
Archaeological Museum of Istria
Pula, Croatia
tomislav89franic@gmail.com

Đeni Gobić-Bravar
Archaeological Museum of Istria
Pula, Croatia
geni.gobic.bravar@gmail.com

UDC 902.1:81'373>(497.571Pula)“1867“

Original scientific paper

Received: August 4, 2020

Approved: August 13, 2020

„talvolta più c’ insegnna una pietra che non un libro“
(G. R. Carli)

U Puli je 1867. pronađen natpis koji je jedino svjedočanstvo da je puni naziv rimske kolonije Pole bio Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea (CIL V 8139). To je otkriće pobudilo veliko oduševljenje onovremene stručne javnosti, do te mjere da su dvije pulske ulice i jedan trg ponijeli ime božice Minerve koja se spominje u natpisu. Uskoro je pronađen i ulomak druge ploče istovjetna sadržaja (CIL V 8140).

U ovom radu potanko opisujemo događaje vezane uz pronalaženje spomenutih natpisa i precizno ubičiramo njihovo nalazište. Ističemo da CIL sadrži krivi podatak o mjestu pronalaska. Predstavljamo do sada samo djelomično objavljenu prepisku koju je potaklo pronalaženje natpisa, u koju su bili uključeni Pietro Kandler, Tomaso Luciani, Carlo De Franceschi, Theodor Mommsen, pronalažeći natpisa Hermann Schram te pulski podestat i kasnije konzervator Nicolò Rizzi. Predlažemo novu dataciju za izvjesno Kandlerovo pismo Lucianiju. Predstavljamo pronalažeča natpisa, žandarmerijskog zapovjednika Hermanna Schrama i opisujemo kako se pronalaženje natpisa odrazilo na urbanu toponomiju Pule. Najzad, ukazujemo na najstariji poznati naziv neke pulske ulice čije je mjesto moguće točno utvrditi.

KLJUČNE RIJEČI: latinska epigrafija; rimska arheologija; kolonija Pola; Pula; 19. stoljeće; Pietro Kandler; Tomaso Luciani; CIL V 8139; CIL V 8140

Talvolta più c’ insegnna una pietra che non un libro
("Sometimes a stone teaches us more than a book")

G. R. Carli

An inscription was found in Pula in 1867 that is our only witness to the full name of the Roman colony: Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea (CIL V, 8139). The discovery was received with enthusiasm among contemporary experts, so much so that two of Pula's streets and one of its squares were named in honour of Minerva, the deity referred to in the inscription. The find was soon followed by another, that of a fragment of another plaque with a matching inscription (CIL V, 8140).

This paper presents an exhaustive description of the events associated with these finds and the precise location of the site. We note that the CIL contains an erroneous datum concerning the find site. We present the previously partially published correspondence associated with the find of the inscription, involving Pietro Kandler, Tomaso Luciani, Carlo De Franceschi, Theodor Mommsen, the discoverer of the inscription Hermann Schram, and Nicolò Rizzi, the podesta of Pula and, later, a conservator. We propose a new date for a letter of Kandler to Luciani. We present the finder of the inscription, gendarmerie commander Hermann Schram, and describe how the discovery of the inscription was reflected in Pula's urban toponymy. Lastly, we note the oldest known name of a street in Pula for which a precise location can be ascertained.

KEY WORDS: Latin epigraphy; archaeology of the Roman period; Roman colony at Pula; Pula; 19th century; Pietro Kandler; Tomaso Luciani; CIL V 8139; CIL V 8140

UVOD¹

Upulj je 19. listopada 1867. pronađena bijela mramorna ploča s natpisom koji sadrži puni naziv rimske kolonije Pole: *Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea* (CIL V, 8139 = IIt. X/1, 85). To je jedino svjedočanstvo o punom službenom nazivu pulske kolonije. Njegovo otkriće pobudilo je oduševljenje onovremene znanstvene javnosti. Gotovo da nije bilo lokalnog istraživača zainteresiranog za starine koji se ne bi okušao u interpretaciji natpisa: o njemu su pisali, među ostalima, Kandler, Luciani, Carlo De Franceschi, Gregorutti i Sticotti te drugi znanstvenici diljem Europe.

Ploču je gradsko vijeće kolonije Pole podiglo u znak zahvalnosti Setidiju Abaskantu (*Settidius Abascantus*) za njegovu posvećenu službu *in insula Minervia* (dosl. „na Minervinu otoku“). Zbog pretpostavke da je Setidije služio u Minervinu hramu i činjenice da je natpis pronađen u blizini bazilike BD Marije Formoze, onovremeni su istraživači pretpostavili da je bazilika podignuta na temeljima prethodnog Minervina hrama. Ushićenje zbog pronalaska ploče bilo je toliko da su dvije ulice i jedan trg u blizini spomenutog sakralnog kompleksa ponijeli Minervino ime.

Prvobitna nam je namjera bila pozabaviti se sadržajem natpisa, njegovom rekonstrukcijom i tumačenjem. Međutim, kako je istraživački rad napredovao, pokazalo se da postoje brojne bitne nedoumice i nepoznanice vezane uz sam pronalazak ploče.

Rekonstruirali smo okolnosti koje su uslijedile nakon pronalazeњa natpisa. Predstavljamo do sada samo djelomično objavljeni prepisku vezanu uz natpis, u koju su bili uključeni Kandler, Luciani, De Franceschi, Mommsen, pronalazač natpisa Schram te pulski podestat i kasnije konzervator Nicolò Rizzi. U tom kontekstu predlažemo novu dataciju za izvjesno Kandlerovo pismo upućeno Lucianiju. Uporno traganje dovelo nas je do precizne ubikacije nalazišta; ističemo da *Corpus inscriptionum Latinarum* (dalje u tekstu: CIL) sadrži krivi podatak o mjestu nalaza. Opisujemo neobičnu priču o pronalasku i tumačenju ulomka CIL V, 8140, koji sadrži jednak tekst kao i natpis s nazivom kolonije Pole. Predstavljamo kratak portret pronalazača natpisa, žandarmerijskog zapovjednika Hermanna Schrama, brakom povezanog s plemićkom obitelji Razzo, čije su brojne zasluge za očuvanje istarske povijesne baštine s vremenom pale u zaborav. Opisujemo

INTRODUCTION¹

A white marble plaque was found in Pula on 19 October 1867 bearing an inscription that includes the full name of the Roman colony at Pula: *Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea* (CIL V, 8139 = IIt. X/1, 85). This is the only witness we have to the full official name of the colony at Pula. The discovery was met enthusiastically by the experts of the period. There was practically not a single local researcher of antiquities that did not try their hand at an interpretation of the inscription: it was the subject of the writings of Kandler, Luciani, Carlo De Franceschi, Gregorutti and Sticotti, and other scholars across Europe.

The plaque was installed by the municipal council in Pula in honour of Settidius Abascantus, in recognition of his dedicated service *in insula Minervia* (literally “on the isle of Minerva”). As Settidius was presumed to have served in a Minervan temple, and given the fact that the inscription was found near the basilica of the Blessed Virgin Mary Formosa, the researchers of the time proposed that the basilica had been raised atop the foundations of a Minervan temple that preceded it. The great enthusiasm surrounding the discovery saw two streets and a square near this religious complex named in honour of Minerva.

Our initial intention was to examine the content of the inscription, its reconstruction and interpretation. As our study progressed, however, it became evident that there were numerous critical uncertainties and unknowns related to the discovery of the plaque.

We reconstructed the situation that followed the discovery of the inscription. We present the previously only partially published correspondence associated with the inscription involving Kandler, Luciani, De Franceschi, Mommsen, the discoverer of the inscription Schram, and Nicolò Rizzi, the *podesta* (“chief magistrate”) of Pula and, later, a conservator. In this context we propose a new date for a letter of Kandler to Luciani. An assiduous search has led us to a precise ubication of the find site; we note that the *Corpus inscriptionum Latinarum* (hereinafter: CIL) provides an erroneous datum concerning the find site. We describe the unusual chain of events surrounding the discovery and interpretation of fragment CIL V, 8140, which bears an inscription matching the text of the inscription with the full name of the colony at Pula. We

¹ Zahvaljujemo Odsjeku za prostorno planiranje i graditeljsko nasljede Grada Pule za pomoć pri istraživanju povijesti pulskih građevina. Veliku zahvalu dugujemo zaposlenima u Sveučilišnoj knjižnici u Puli za nesebičnu pomoć pri istraživanju rukopisne građe o kojoj skrbe.

¹ We thank the Section for Spatial Planning and Building Heritage of the administration of the City of Pula for their assistance in our investigation of the history of buildings in the city. We also owe a debt of gratitude to the staff of Pula’s University Library for their selfless help in our investigation of the manuscripts held by this institution.

kako je pronalazak natpisa utjecao na urbanu toponimiju Pule. Istraživanje nas je najzad, uzgredno i neočekivano, dovelo do otkrića do sada najstarijeg poznatog naziva neke pulske ulice – a upravo je u njoj otkriven naš natpis.

Iz navedenih smo razloga u ovom radu odlučili obraditi spomenute teme, a za sljedeću priliku ostaviti pitanje rekonstrukcije i tumačenja natpisa.

DOSADAŠNJA SAZNANJA

Dosadašnja saznanja o pronalazaču, mjestu i okolnostima pronalaska predmetnog epigrafskog spomenika i putu od rekonstrukcije do objave bila su skromna.

Prijepis i tumačenje natpisa prvi je objavio Pietro Kandler u časopisu *La Provincia* 16. veljače 1868. Iz članka doznamo da je natpis pronađen u jesen 1867. kraj Uspona sv. Julijane, blizu kompleksa BD Formoze.²

Kandler 1871. ponovo spominje predmetni natpis u okviru teksta o flavijevskoj dinastiji; tekst članka zapisan je u njegovu konzervatorskom dnevniku *Il conservatore* i objavljen posthumno u okviru njegovih *Notizie storiche di Pola* (SKPU-K-98, f. 169-175). Tu prvi put doznamo da je ploču otkrio kapetan Schram i da je ploča postojala u dva primjerka, te da je Luciani spasio ulomak drugog primjerka.³ Kandler navodi da je ploča pronađena u blizini Minervina hrama (a ne BD Marije Formoze) – do 1871. već se, očito, uvriježilo mišljenje da je na spomenutoj lokaciji postojao Minervin hram.

Carlo Gregorutti objavio je 1877. u *Archeografo Triestino* više novootkrivenih pulskih natpisa, a među njima i natpis o nazivu kolonije Pole. Iako je objavljen niz godina nakon Kandlerova članka, Gregoruttijev prijepis ne sadrži dopune na oštećenim mjestima i ne uzima u obzir Kandlerovu rekonstrukciju. Već na prvi pogled Gregoruttijev prijepis djeluje starije od Kandlerova teksta u *La Provincia* – istraživanje će pokazati da je to zaista bio slučaj. Gregorutti prvi navodi točan datum pronalaska (greška u godini vjerojatno je *lapsus calami*) te specificira (krivo) da je natpis pronađen u temeljima nove kuće Schram.⁴

² „Leggenda scoperta nell'autunno 1867 in Pola al clivo di S. Giuliana presso l'isola della B.V. Formosa“ (Kandler 1868, 89–90). Istovjetne podatke ponavlja Kenner u članku iz naredne godine: „Am Clivo di S. Giuliana in der Nähe der B.V. Formosa zu Pola wurde im Herbste 1867 eine Tafel von griechischem Marmor gefunden...“ (Kenner 1869, XLVI).

³ „Il marmo greco su cui sta incisa fu scoperto dal Capitano Schram nelle prossimità del tempio di Minerva, ed era in due esemplari, del secondo dei quali il Luciani recuperò brandello“ (Kandler 1876, 125).

⁴ „L'iscrizione fu scoperta li 19 Ottobre 1869 nelle fondamenta della nuova casa Schram sul clivo del castello.“ (Gregorutti 1876–1877, 111).

present a short portrait of the finder of the inscription, gendarmerie commander Hermann Schram, connected by marriage to the aristocratic Razzo family, whose many contributions to the preservation of Istria's historical heritage have been largely forgotten, and we describe the impact of the discovery on Pula's urban toponymy. Our investigation has finally, and unexpectedly, led us to the discovery of the oldest known name of a street in Pula; the one, namely, on which the inscription was discovered.

All this has informed our decision to treat the above-mentioned issues in this paper, and to leave the matter of the reconstruction and interpretation of the inscription to a future analysis.

WHAT WE ALREADY KNEW

Our previous insight into the discovery, the site, the circumstances of the find of this epigraphic monument, and the path from reconstruction to publication, was modest.

A transcription and interpretation of the inscription was first published by Pietro Kandler in the journal *La Provincia* on 16 February 1868. From the article we learn that the inscription was found in the autumn of 1867 next to the *Clivo S. Giuliana*, near the Blessed Virgin Mary Formosa complex.²

In 1871 Kandler again mentions the inscription in a text on the Flavian dynasty; the text was penned in his conservation diary *Il Conservatore* and published posthumously in *Notizie storiche di Pola* (ULPU-K-98, f. 169–175). It is here that we first learn that the plaque was discovered by captain Schram, that there were two plaques, and that Luciani had salvaged a fragment of the second plaque.³ Kandler states that the plaque was found near the temple to Minerva (not mentioning the Blessed Virgin Mary Formosa complex): by 1871 the entrenched view was that a temple to Minerva had once stood at this location.

In 1877 Carlo Gregorutti published in *Archeografo Triestino* a number of inscriptions newly discovered in Pula, including the inscription naming the colony. Although

² „Leggenda scoperta nell'autunno 1867 in Pola al clivo di S. Giuliana presso l'isola della B.V. Formosa“ (Kandler 1868, 89–90). The same data is reiterated by Kenner in an article published in the following year: „Am Clivo di S. Giuliana in der Nähe der B.V. Formosa zu Pola wurde im Herbste 1867 eine Tafel von griechischem Marmor gefunden...“ (Kenner 1869, XLVI).

³ „Il marmo greco su cui sta incisa fu scoperto dal Capitano Schram nelle prossimità del tempio di Minerva, ed era in due esemplari, del secondo dei quali il Luciani recuperò brandello“ (Kandler 1876, 125).

Iste godine kada i Gregorutijev članak, objavljen je u Berlinu drugi svezak petog toma monumentalne zbirke latinskih natpisa *Corpus inscriptionum Latinarum* (CIL). Urednik Theodor Mommsen uz CIL V, 8139 navodi da je spomenik pronađen 19. listopada 1867. na mjestu nazvanom *clivo della Carità*, odnosno *di S. Giuliana*, ispred zidina između Zlatnih vrata i Zara (misli se, očito, na Slavoluk Sergijevaca, jer su zadnji ostaci Zlatnih vrata srušeni do 1857. (Gobić-Bravar 2020)). Pomno sačinjeni prijepis poslao je Tomaso Luciani 17. siječnja 1868., a prijepis je uspoređen s odlično izrađenim otiskom.⁵

Rudolf Weißhäupl objavio je 1901. u godišnjaku austrijskog arheološkog društva članak o topografiji antičke Pule u kojem tvrdi da je ploča od vapnenca (!) pronađena u blizini samostana, na Usponu sv. Julijane, možda u onovremenoj *Via Minerva*.⁶

Uvodni članak godišnjaka pulskog gradskog muzeja za 1903. posvećen je predmetnom natpisu. Reproduciran je Kandlerov članak iz 1868. te prijepis (tada) recentno otkrivenog Kandlerova pisma pulskom podestatu čija je tema rečeni natpis (*v. infra*). Iz članka doznajemo da je spomenik pronađen na Usponu sv. Julijane koja se sada zove *clivo Gianuario*.⁷

Kasniji istraživači ne iznose nikakve nove podatke o mjestu i okolnostima pronalaska.

Bruna Forlati Tamari u zbirci natpisa Pule i Nezakcija iz 1947. (*Inscriptiones Itiae X-1*) navodi da u Lucianijevu

⁵ „Polae lapis rep. 19. Oct. a. 1867 in loco q. d. *clivo della Carità* sive *di S. Giuliana* ante moenia inter portam auream et Zarum. Contuli ad ectypum optime factum... Thomas Luciani misit d. 17. Ian. a. 1868 diligenter descriptam.“ Epigrafski otisak (lat. *ectypum*) papirni je otisak originalnog natpisa. Nakon što se natpis očisti, na njegovu se površinu prisloni deblji, porozni papir, koji se kistom ili četkom umočenim u vodu utiskuje u isklesana slova. Nakon sušenja papir se odvaja od kamena te zadržava reljefni (3D) otisak natpisa (Hübner 1881, 18–21; Larfeld 1914, 158). Izradivani su i gipsani otisci natpisa, te otisci izvedeni grafitom ili ugljenom na tankom papiru. Epigrafski otisci bili su obično vrlo precizni i olakšavali su proučavanje natpisa, jer zainteresirana osoba nije morala putovati u udaljene gradove kako bi vidjela natpis. S vremenom su nastale kolekcije otisaka koji se čuvaju kao muzejski predmeti (Summa 2012, 2). Kandler se uglavnom služio papirnim otiscima epigrafskih spomenika koji su stizali s raznih istarskih nalazišta. U svojim se pismima često žali da otisci kasne ili ne stižu na adresu. Neki otisci izrađeni za Kandlera koji se čuvaju u Sveučilišnoj knjižnici u Puli pokazuju drugačiju metodu izvedbe: slova su lagano reljefno utisnuti, ali je kist dodatno umočen u boju koja je natpis više iscrтaval nego utiskivala. Vjerojatno se radi o otiscima koje su izradile priućene osobe (Radossi 2014, 189).

⁶ „In der Nähe der Klosters, am Clivo S. Giuliana, der heutigen *Via Minerva* (?), fand sich im Jahre 1867 eine Kalksteinplatte mit einem Decret der Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea....“ (Weißhäupl 1901, 189).

⁷ „clivo S. Giuliana ora denominato clivo Gianuario“ (La Direzione 1904, 3).

it was published many years after the Kandler article, Gregorutti's transcript does not provide a reconstruction of damaged/missing parts of the inscription and does not take into consideration Kandler's reconstruction. Gregorutti's transcript immediately gives the impression of having preceded the Kandler text in *La Provincia*—our investigation shows that this was in fact the case. Gregorutti is the first to give the correct find date (the error in the year is likely a *lapsus calami*) and states (erroneously) that the inscription was found in the foundations of the Schram's new house.⁴

The second part of volume V of the *Corpus inscriptionum Latinarum* (CIL), a monumental collection of Latin inscriptions, was published in Berlin the same year as the Gregorutti article. The editor Theodor Mommsen notes for CIL V, 8139 that the plaque was found on 19 October 1867 at the site known as *Clivo della Carità* or *Clivo S. Giuliana*, facing the walls between the Golden Gate and Zaro (referring, evidently, to the Arch of the Sergii, given that the last standing remains of the Golden Gate were demolished by 1857. (Gobić-Bravar 2020)). A careful transcription was sent by Tomaso Luciani on 17 January 1868, with the transcript compared to the excellently made epigraphic squeeze.⁵

Rudolf Weißhäupl published an article in the 1901 annual journal of the Austrian Archaeological Institute concerning the topography of antiquity period Pula in

⁴ “L'iscrizione fu scoperta li 19 Ottobre 1869 nelle fondamenta della nuova casa Schram sul clivo del castello.” (Gregorutti 1876–1877, 111).

⁵ „Polae lapis rep. 19. Oct. a. 1867 in loco q. d. *clivo della Carità* sive *di S. Giuliana* ante moenia inter portam auream et Zarum. Contuli ad ectypum optime factum... Thomas Luciani misit d. 17. Ian. a. 1868 diligenter descriptam.“ An epigraphic squeeze (Latin: *ectypum*) is a paper impression of the original inscription. Once an inscription has been cleaned of dirt, a thick, porous filter paper is applied to its surface, which is then impressed by percussion into the inscribed letters with a wetted brush. When it has dried, the paper is separated from the stone and retains a relief (three dimensional) impression of the inscription (Hübner 1881, 18–21; Larfeld 1914, 158). Other methods of taking an impression involved the use of plaster, or rubbings on thin paper using graphite or charcoal. Epigraphic squeezes are usually very precise and facilitate the study of an inscription as there is no need to travel to distant places. Over time collections of these impressions have been produced, kept as museum objects (Summa, 2012, 2). Kandler for the most part availed himself of paper impressions (squeezes) of epigraphic monuments arriving from various find sites in Istria. In his letters he often complains that the epigraphic squeezes are late in arriving or do not arrive at his address. Some of the impressions done for Kandler and now kept at Pula's University Library exhibit a different method: the lettering is slightly impressed in relief, but the brush was additionally dipped in colour, which drew out the inscription more so than it impressed the paper into it. These are likely squeezes done by trainees/amateurs (Radossi, 2014, 189).

rukopisu stoji da je natpis pronađen ispred bedema, između tzv. Zlatnih vrata i (Velikog rimskog) kazališta kod Zara.⁸ Jedina novost je specifikacija da je riječ o kazalištu na Zaru. Ovaj je podatak, međutim (preuzet izravno od Lucianiјa ili posredno od Forlati Tamara), u zabludu doveo Girardi Jurkić koja, zamjenivši teatar kod Zara s amfiteatrom, tvrdi da je spomenik pronađen između Slavoluka Sergijevaca i amfiteatra.⁹ Girardi se poziva na Lucianiјa, ali ne precizira gdje on to navodi; ni u popisu literature ne navodi niti jedno Lucianiјeve djelo.

Do sada smo, dakle, mogli doznati sljedeće: ploča je pronađena 19. listopada 1867. u *clivo della Carità*, odnosno *di S. Giuliana*, između Zlatnih vrata (Slavoluka Sergijevaca) i Zara, kraj kompleksa B.V. Formoze, odnosno nekadašnjeg Minervina hrama. Pronašao ju je kapetan Schram u temeljima nove kuće Schram. Natpis je postojao u dva primjerka, a Luciani je sačuvao ulomak drugog primjerka. Luciani je 17. siječnja 1868. sačinio prijepis natpisa i poslao ga Mommsenu, koji je na raspolaganju imao i otisak

Sl. 1 Puljska gradska jezgra: Uspon Vincenta iz Kastva, De Villeov uspon i Maksimjanova ulica, Zlatna vrata (Slavoluk Sergijevaca), Zaro i amfiteatar.
Fig. 1 Pula's urban core: Uspon Vincenta iz Kastva, De Villeov Uspon and Maksimjanova Ulica, the Golden Gate (Arch of the Sergii), Zaro and the amphitheatre.

⁸ „reperta die 19 Oct. 1867 in clivo ...S. Giuliana ante moenia, inter portam q.d. Aurea et theatrum q.d. Zaro (Barsan-Luciani)“ (II. X/1, 85).

⁹ „La lapide in marmo in questione è stata rinvenuta (secondo Tommaso Luciani) il 19 ottobre 1867 nell'area tra l'Arco dei Sergi e l'anfiteatro“ (Girardi Jurkić 2004, 9).

which he asserted that a plaque done in limestone (!) was found near the monastery at *Clivo S. Giuliana*, at the time possibly the *Via Minerva*.⁶

The introductory paper of the 1903 annual journal of Pula's Municipal Museum focused on the inscription. It reproduced the Kandler article of 1868 and the transcription of the (then recently) found Kandler letter to the *podesta* of Pula concerning the inscription (*v. infra*). From the paper we learn that the plaque was found at *Clivo S. Giuliana*, “now called *Clivo Gianuario7*

Later researchers do not offer new data on the place and circumstances of the find.

In a 1947 collection of inscriptions from Pula and Nesactium (*Inscriptiones Italiae* X-1) Bruna Forlati Tamara notes that, according to the Luciani manuscript, the inscription was found in front of the walls, between the Golden Gate and the (large Roman) theatre at Zaro.⁸ The only novel datum is the specific reference to the theatre being the one at Zaro. This datum, however (taken directly from Luciani or indirectly from Forlati Tamara), led Girardi Jurkić to the erroneous conclusion—confusing the theatre at Zaro with the amphitheatre—that the plaque was found between the Arch of the Sergii and the amphitheatre.⁹ Girardi cites Luciani, but does not indicate where exactly he states this; in her bibliography she does not cite a single work by Luciani.

So far, we have learned the following: the plaque was found on 19 October 1867 at the *Clivo della Carità*, i.e. the “S. Giuliana alley”, between the Golden Gate (Arch of the Sergii) and Zaro, next to the complex of the Blessed Virgin Mary Formosa, the posited site of a previous temple dedicated to Minerva. It was found by captain Schram at the foundations of his new house. The inscription existed in two copies, and Luciani salvaged a fragment of the second plaque. On 17 January 1868 Luciani sent his transcription to Mommsen, who also had at his disposal an impression of the inscription. In 1901 the S. Giuliana alley may have been called *Via Minerva*, and in 1903 *Clivo Gianuario*.

⁶ “In der Nähe der Klösters, am Clivo S. Giuliana, der heutigen Via Minerva (?), fand sich im Jahre 1867 eine Kalksteinplatte mit einem Decret der Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea...” (Weißhäupl 1901, 189).

⁷ “clivo S. Giuliana ora denominato clivo Gianuario” (La Direzione 1904, 3).

⁸ “reperta die 19 Oct. 1867 in clivo ...S. Giuliana ante moenia, inter portam q.d. Aurea et theatrum q.d. Zaro (Barsan-Luciani)“ (II. X/1, 85).

⁹ “La lapide in marmo in questione è stata rinvenuta (secondo Tommaso Luciani) il 19 ottobre 1867 nell'area tra l'Arco dei Sergi e l'anfiteatro” (Girardi Jurkić 2004, 9).

natpisa. Uspon sv. Julijane nazivao se 1901. (možda) *Via Minerva*, a 1903. *clivo Gianuario*.

Clivo della Carità bio je srednjovjekovni naziv za Uspon Vincenta iz Kastva, a *Clivo Gianuario* za De Villeov uspon (Krizmanić 2008, 164; 340). *Via Minerva* je stari naziv za današnju Maksimijanovu ulicu (Krizmanić 2008, 231). Postojeći podaci, dakle, pokazuju na tri različite ulice na potezu između današnje Flaciusove ulice (odnosno kapele BD Marije Formoze) te Ulice Castropola. Područje između Zlatnih vrata i Velikog rimskog kazališta na Zaru, odnosno između Zlatnih vrata i amfiteatra, vidimo, nalazi se u drugom dijelu grada.

OKOLNOSTI PRONALASKA

Schram i Gregorutti

Hermann Schram je 19. listopada 1867., dok su se na njegovoj parceli u pulskoj gradskoj jezgri kopali temelji za gradski zatvor, naišao na ulomke mramorne ploče s latinskim natpisom, koje je pažljivo sastavio u cjelinu. O nalazu je obavijestio Carla Gregoruttija¹⁰ koji mu je pomogao sastaviti ulomke do kraja te sačinili otisak ploče. Sve to doznajemo iz njegova pisma Kandleru koje u cijelosti donosimo niže u tekstu (SKPU-K-26, f. 48).

Gregorutti je tom prilikom sačinio prijepis natpisa i objavio ga nekoliko godina kasnije (Gregorutti 1876-1877, 110-111). Kazali smo da Gregorutti nije dopunio nedostajuće dijelove natpisa niti u obzir uzeo Kandlerovu rekonstrukciju. Moguće je da je želio objaviti svoj, prvi prijepis predmetnog natpisa. S druge strane, u fokusu Gregoruttijeve pažnje bile su akvilejske starine. Njegov je članak bio koncipiran tako da sadrži novoootkrivene pulske natpise, ali je natpis u vrijeme objave članka već bio „stara vijest“, a njegov su prijepis već bili objavili Kandler i Kenner; to ga je moglo demotivirati i odvratiti od toga da rasipa snagu na daljnju analizu natpisa.

Clivo della Carità was the medieval period name of Uspon Vincenta iz Kastva [translator's note: *uspon* in this usage refers to an ascending alley/lane and corresponds to the Italian *clivo*; for clarity the capitalisation of Croatian and Italian street names shall follow as closely as possible the English convention], while *Clivo Gianuario* was the name of De Villeov Uspon (Krizmanić 2008, 164; 340). *Via Minerva* was the former name of present day Maksimijanova Ulica [“street”] (Krizmanić 2008, 231). The existing data, then, point to three different streets between present day Flaciusova Ulica (i.e. the chapel of the Blessed Virgin Mary Formosa) and Ulica Castropola. The area between the Golden Gate and the large Roman theatre at Zaro, i.e. between the Golden Gate and the amphitheatre is, evidently, in another part of the city.

THE CIRCUMSTANCES OF THE FIND

Schram and Gregorutti

On 19 October 1867, during excavation work for the foundations of a municipal prison to be built on his land in the core of the city, Hermann Schram came across fragments of a marble plaque bearing a Latin inscription and undertook their careful reassembly. Carlo Gregorutti¹⁰, whom he informed of the find, assisted him in completing the task of reassembling the fragments and of taking an impression of the plaque. We learn all of this from his letter to Kandler, presented integrally further in this text (ULPU-K-26, f. 48).

On that occasion Gregorutti undertook a transcription of the inscription, which he published a few years later (Gregorutti 1876-1877, 110-111). We have noted that Gregorutti did not attempt to reconstruct the missing sections of the inscription or take into consideration Kandler's reconstruction. While it is possible that he wished to publish his original transcription, it is noteworthy that the focus of Gregorutti's attention was on Aquileian antiquities. His article touched on the newly discovered inscriptions from Pula, but the inscription was old news

¹⁰ Carlo Gregorutti (Rovinj, 22.VIII.1821. - Fiumicello, 20. X. 1898.), pravnik, posvetio se proučavanju arheologije i epigrafike. Zanimao se prije svega za akvilejske spomenike. Suradivao je s Kandlerom, Lucianijem, Mommsenom, Maionicom i Paisom (Magnani 2011.). Tijekom 1867.-68. često je boravio u Puli; on je prvi proučio novoootkriveni natpis, a o tome izrijekom svjedoči Kandler u pismima Lucianiјu iz studenog 1868. (Pismo od 19. studenog: „Gregorutti è in Pola, spero mi recherà qualcosa.“ (Radossi 2014, 177); iz pisma 62 (22. studenog) doznajemo da je Gregorutti na Kandlerovu molbu obišao izvjesni lokalitet u Puli i poslao mu prijepis pulskog natpisa (Radossi 2014, 177-178). Gregorutti i Schram godinama su suradivali. O tome svjedoči Gregoruttijevo pismo Lucianiјu od 17. kolovoza 1875.; u njemu Gregorutti šalje prijepis osam novoootkrivenih rimskih natpisa iz Pule koje mu je ustupio Schram (SKPU-K-8, sv. 7, Pismo 1).

¹⁰ Carlo Gregorutti (Rovinj, 22 Aug. 1821-Fiumicello, 20 Oct. 1898) was a jurist who dedicated himself to the study of archaeology and epigraphy. His primary interest was in Aquileian monuments. He collaborated with Kandler, Luciani, Mommsen, Maionica and Pais (Magnani 2011). He was frequently in Pula from 1867-68; he was the first to examine the newly discovered inscription, as noted explicitly by Kandler in his letters to Luciani of November 1868: in the letter of 19 November he notes “Gregorutti è in Pola, spero mi recherà qualcosa” (Radossi 2014, 177). From letter No. 62 (of the 22nd of November) we learn that Gregorutti toured a site in Pula at Kandler's request and sent him a transcription of the Pula inscription (Radossi 2014, 177-178). Gregorutti and Schram collaborated for many years. This is borne out in a letter sent by Gregorutti to Luciani on 17 August 1875; in it Gregorutti includes transcriptions of eight Roman inscriptions newly discovered in Pula, provided to him by Schram (ULPU-K-8, vol. 7, Letter 1).

Luciani doznaje za natpis

Od Gregoruttija je za natpis vjerojatno doznao Tomaso Luciani, koji se u kasnu jesen 1867. (najranije u studenom) tek bio vratio u Istru nakon višegodišnjeg boravka u Italiji (Cernecca 2002, 39, bilj. 75; Radossi 2014, 128, bilj. 385).¹¹ Ubrzo po povratku, u prosincu 1867., pisao je Kandleru iz Poreča te zatim iz Labina, najavivši mu svoj posjet.

Pismo iz Poreča nismo pronašli; o njemu svjedoči odgovor od 21. prosinca 1867. u kojem Kandler izražava radost zbog obnovljenog kontakta.¹² Luciani mu je 24. prosinca odgovorio u do sada neobjavljenom pismu i najavio da će u siječnju posjetiti Pulu i, zatim, Kandlera u Trstu.¹³

Tijekom svog boravka u Italiji Luciani se susretao i surađivao s Theodorom Mommsenom, koji je slovio za najvećeg klasičnog filologa svog doba i bio glavni urednik monumentalne višetomne zbirke latinskih natpisa *Corpus*

¹¹ Luciani je 1861. otišao iz Istre u Italiju gdje se aktivno bavio politikom, zalažući se, između ostalog, za pripajanje Istre Italiji. U Istri je ostao do kraja 1870., a početkom 1871. nastanio se trajno u Veneciji, gdje se oženio i proučavao rukopise u Biblioteци Marciani. Godine 1879. progna je iz Austrije pa se u Labin mogao vratiti tek 1892., dvije godine prije smrti (Genzardi 1920, 106–117).

¹² „post variis casus, post tot discrimina rerum, ricevo tuoi saluti ex Parentio, mentre or sono giorni ripeteva le inchieste per sapere il tuo domicilio (...) M’immagino di vederti invecchiato... Sono invecchiato...“ (Radossi 2014, 128–129).

¹³ „La tua dei 21 mi fu ed è una vera letizia, e per l'affetto che mi dimostra, e per le notizie che mi da. Le quali in pieno non sono cattive. Dici di essere invecchiato. Sarà di corpo, ed è inevitabile, ma non di spirito. Durante la mia assenza n'ebbi assai prove in contrario dalle tue pubblicazioni. Tu non me le mandasti, ma io le ho lette egualmente, non tutte forse, ma molte: il Codice Diplomatico, di Aquileia, di Dante, il Timavo, l'Istro Adriano (?), le Alpi Giulie etc. etc. Non ti scrisse perché non ti scrisse, ma non ho cessato mai di pensare a te, e di sperare. Nel venire in Albona ho appena attraverstao Trieste *summo mane*, altrimenti sarei ben venuto ad abbracciarti. Trovai allora (alla metà di novembre) Polesini in Capodistria, e siccome partiva per Trieste, lo impegnai a recarti personalmente i miei saluti, ma si fermò poco, e non potè vederti; seppi tardi che non potè vederti. Ripaserò in gennaio, e mi vi trattenirò per far scambio d'affetti e d'idee quanto più possibile. Io di salute sono stato sempre bene, e fui lungamente in tutti i luoghi che ti dissero, e in altri ancora: Milano, Firenze, Venezia, Udine, Buttrio, si, signore, ance a Buttrio, per fruire i vantaggi della campagna. Là, anzi, ci siamo trovati, or sono pochi mesi, con Mommsen, che ci sono lapidi e altre antichità ivi trasportate da Colombara di Aquileia a cura del Conte Francesco di Toppo. Poi ad Arta di Carnia un Cipriotto mi narrò di Luigi. Sono lieto che rivedrò e la madre tua, e la consorte, e la figlia, e il genero e i nepoti; spero anche Merlato ed i suoi. Salutali, abbracciali tutti per me con affetto sincero. Del Podesta o Podestà mi parlarono anche Polesini e Deffranceschi. Dì 31. corrente andrò a Dignano e quindi a Pola“ (SKPU-K-16, sv. 2, Pismo 61). Kandler odgovara 28. prosinca 1867.: „ho avuto la amorevole tua di Albona, ti attendiamo con letizia per saper nuove di te, per vederti.“ (Radossi 2014, 129).

at the time of its publication and his transcription had already been published by both Kandler and Kenner; this may well have removed any motivation to further analyse the inscription.

Luciani learns of the inscription

Tomaso Luciani, who had returned to Istria late in the autumn of 1867 (in November at the earliest) following a number of years spent in Italy, likely learned of the inscription from Gregorutti (Cernecca 2002, 39, note 75; Radossi 2014, 128, note 385).¹¹ Not long after his return, in December of 1867, he wrote to Kandler from Poreč and then from Labin, announcing his forthcoming personal visit.

We have not located the letter sent from Poreč; its existence is inferred from a response penned on 21 December 1867 in which Kandler expresses his joy at the resumption of their contact.¹² Luciani responded on 24 December in a previously unpublished letter, announcing his intention to visit Pula in January and, later, Kandler in Trieste.¹³

¹¹ In 1861 Luciani left Istria for Italy where he was active in politics, advocating, among other things, an Italian annexation of Istria. He was in Istria through to the end of 1870 before permanently relocating to Venice in early 1871, where he married and took up the study of manuscripts at the Marciana library. He was expelled from Austria in 1879 and was only able to return to Labin in 1892, two years prior to his death (Genzardi 1920, 106–117).

¹² „post variis casus, post tot discrimina rerum, ricevo tuoi saluti ex Parentio, mentre or sono giorni ripeteva le inchieste per sapere il tuo domicilio (...) M’immagino di vederti invecchiato... Sono invecchiato...“ (Radossi 2014, 128–129).

¹³ „La tua dei 21 mi fu ed è una vera letizia, e per l'affetto che mi dimostra, e per le notizie che mi da. Le quali in pieno non sono cattive. Dici di essere invecchiato. Sarà di corpo, ed è inevitabile, ma non di spirito. Durante la mia assenza n'ebbi assai prove in contrario dalle tue pubblicazioni. Tu non me le mandasti, ma io le ho lette egualmente, non tutte forse, ma molte: il Codice Diplomatico, di Aquileia, di Dante, il Timavo, l'Istro Adriano (?), le Alpi Giulie etc. etc. Non ti scrisse perché non ti scrisse, ma non ho cessato mai di pensare a te, e di sperare. Nel venire in Albona ho appena attraverstao Trieste *summo mane*, altrimenti sarei ben venuto ad abbracciarti. Trovai allora (alla metà di novembre) Polesini in Capodistria, e siccome partiva per Trieste, lo impegnai a recarti personalmente i miei saluti, ma si fermò poco, e non potè vederti; seppi tardi che non potè vederti. Ripaserò in gennaio, e mi vi trattenirò per far scambio d'affetti e d'idee quanto più possibile. Io di salute sono stato sempre bene, e fui lungamente in tutti i luoghi che ti dissero, e in altri ancora: Milano, Firenze, Venezia, Udine, Buttrio, si, signore, ance a Buttrio, per fruire i vantaggi della campagna. Là, anzi, ci siamo trovati, or sono pochi mesi, con Mommsen, che ci sono lapidi e altre antichità ivi trasportate da Colombara di Aquileia a cura del Conte Francesco di Toppo. Poi ad Arta di Carnia un Cipriotto mi narrò di Luigi. Sono lieto che rivedrò e la madre tua, e la consorte, e la figlia, e il genero e i nepoti; spero anche Merlato ed i suoi. Salutali, abbracciali tutti per me con affetto sincero. Del Podesta o Podestà mi parlarono anche Polesini e Deffranceschi. Dì 31. corrente andrò a Dignano e quindi a Pola“ (ULPU-K-16, vol. 2, Letter 61). Kandler responds thus on 28 December 1867: “ho avuto la amorevole tua di Albona, ti attendiamo con letizia per saper nuove di te, per vederti.” (Radossi 2014, 129).

inscriptionum Latinarum (CIL). Za peti tom ove edicije, koji je obuhvatio natpise IX., X. i XI. italske regije, priloge su mu slali brojni lokalni istraživači, među njima i Kandler, Gregorutti, Luciani i Schram. Lucianijevu i Mommsenovu prepisku objavio je Cernecca 2002.¹⁴

Luciani je 10. siječnja 1868. poslao Mommsenu pismo iz kojeg je razvidno da tada još nije znao za pulski natpis; namjera mu je bila sutradan (11. siječnja) provjeriti što je otkriveno u Puli i zatim, sljedeće sedmice, posjetiti Kandlera u Trstu. Mommsenu je kanio poslati materijale koje mu Kandler još nije poslao.¹⁵

17. siječnja 1868., Lucianijev pismo Mommsenu

Sedam dana kasnije, 17. siječnja 1868. Luciani je Mommsenu ponovo pisao, očito ushićen zbog saznanja o otkriću natpisa. Luciani piše da, kako je nagovijestio u prethodnom pismu, ne čekajući da dozna što je poslao Kandler, šalje prijepis natpisa nedavno pronađenog u Puli. Taj je spomenik u posjedu gospodina Schrama, vlasnika zemljišta na kojem je ploča pronađena; on je prikupio ulomke spomenika i pažljivo ih sastavio. Luciani moli Mommsena da rekonstruira tekst i da rastumači natpis, ne bi li Luciani objavio prijepis i tumačenje u časopisu *La Provincia*. Nadao se da će objavlјivanje natpisa potaknuti zanimanje za antiku u Puli.

„Al Prof. Teodoro Mommsen, Berlino, 17/1/68. Confermando la mia dei 10. cor(ren)te colla quale vi accompagnavo 22. iscrizioni del Friuli, e senza aspettar[,] come in quella vi dicevo[,] di sapere cosa vi abbia mandato Kandler di Pola, spedisco qui unita copia d’iscrizione recentemente rinvenuta colà. Essa è a mani del proprietario del fondo in cui è stata rinvenuta, che è un tale sig. Schram Ufficiale di Gendarmeria, il quale ha veramente il merito di averne raccolto, e messo insieme con molta diligenza i frammenti. A voi certo sarà facile supplir le lacune, e se me ne favorirete una spiegazione ed illustrazione ragionata io la pubblicherò

¹⁴ Lucianijeva pisma Mommsenu čuvaju se u gradskoj knjižnici u Berlinu (*Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Nachlass Mommsen*) (Cernecca 2002, 40). U Sveučilišnoj knjižnici u Puli čuvaju se Mommsenova pisma Luciani i koncepti Lucianijevih pisama Mommsenu (SKPU- K-13, sv. 1).

¹⁵ „Quando ci siamo lasciati, nel passato settembre... io vi promisi che visiterò Cividale per verificare la iscrizione di P. Lacinio... che rivedrò le iscrizioni di Gemona, e che vi manderò anche altre iscrizioni dal Friuli... Oggi, dopo quattro mesi, posso mantener la promessa. Se non lo feci prima, ritenete pure che non dipendette dalla mia volontà, ma da affari e cause che in un modo o nel/’ altro mi contrariarono. (...) Cosa sia stato rinvenuto a Pola lo vedrò domani. La ventura settimana poi sarò da Kandler a Trieste. Se egli non vi avrà mandato tutto, supplirò io.“ (Cernecca 2002, 37-39).

During his time in Italy, Luciani met and collaborated with Theodor Mommsen. Mommsen was the chief editor of the *Corpus inscriptionum Latinarum* (CIL), a monumental multi-volume collection of Latin inscriptions, and was considered the greatest classical philologist of his time. For the fifth volume, which covered the inscriptions of regions IX, X and XI in Roman Italia, contributions were sent to him by many local researchers, including Kandler, Gregorutti, Luciani and Schram. The Luciani/Mommsen correspondence was published in 2002 by Cernecca.¹⁴

On 10 January 1868, Luciani sent Mommsen a letter from which it is evident that he had not at that point learned of the Pula inscription; his intention was to inquire on the following day (11 January) about the nature of what had been found in Pula and to then, the following week, visit Kandler in Trieste. His intention was to forward to Mommsen materials that Kandler had not yet sent.¹⁵

17 January 1868, Luciani's letter to Mommsen

Seven days later, on 17 January 1868, Luciani wrote to Mommsen again, evidently exhilarated by what he had learned concerning the discovery. Following up on his previous letter, and not waiting to learn what Kandler had sent, Luciani wrote that he was sending a transcription of the inscription recently discovered in Pula. The plaque, he notes, was in the possession of Schram, the owner of the land on which the plaque had been found; Schram had collected the fragments of the plaque and carefully reassembled them. Luciani requests of Mommsen that he reconstruct the text and interpret the inscription, so that he (Luciani) could publish the transcription and the interpretation in the journal *La Provincia*. He hoped that the publication of the inscription would stimulate interest in Pula's antiquities.

¹⁴ Luciani's letters to Mommsen are kept at the Berlin State Library (*Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Nachlass Mommsen*) (Cernecca 2002, 40). Mommsen's letters to Luciani and the drafts of Luciani's letters to Mommsen are kept at the University Library in Pula (ULPU-K-13, vol. 1).

¹⁵ „Quando ci siamo lasciati, nel passato settembre... io vi promisi che visiterò Cividale per verificare la iscrizione di P. Lacinio... che rivedrò le iscrizioni di Gemona, e che vi manderò anche altre iscrizioni dal Friuli... Oggi, dopo quattro mesi, posso mantener la promessa. Se non lo feci prima, ritenete pure che non dipendette dalla mia volontà, ma da affari e cause che in un modo o nel/’ altro mi contrariarono. (...) Cosa sia stato rinvenuto a Pola lo vedrò domani. La ventura settimana poi sarò da Kandler a Trieste. Se egli non vi avrà mandato tutto, supplirò io.“ (Cernecca 2002, 37-39).

sopra un giornaletto non politico che si stampa da pochi mesi a Capodistria, che s'intitola la Provincia, e che è destinato appunto a trattare gli interessi della provincia. Fatelo o in forma di lettera o in qual altra forma volete, ma fatelo, prego, perché le vostre parole darebbero impulso molto efficace a ricerche, od a altri studii in Pola, dove ve n'è più che mai bisogno. Molti pigliano con indifferenza le cose archeologiche, perché non ne scorgono una utilità immediata. Ora a me pare che il tenore della presente iscrizione si presti molto bene a un ragionamento che mostri appunto la utilità pratica che si può ricavare da simili studii per conoscere le condizioni antiche della provincia, le sue leggi, le sue costumanze. E siccome non partirò per Trieste che ai 20, e prevedo che mi dovrò trattenere colà non pochi giorni, così, se mi rispondete subito, potete dirigermi la lettera anche a Trieste presso il Kandler. Che se non potete farlo subito, dirigetemela pure come dicevo nella precedente mia, a Venezia fermo in posta. (...)“ (Cernecca 2002, 40).

Pismu je priložio prijepis, što potvrđuje spomenuti Mommsenov komentar uz CIL V, 8139 (*Thomas Luciani misit d. 17 Ian. a. 1868 diligenter descriptam*). Prijepis je vjerojatno bio kopija Gregoruttijeva transkripta.

Luciani kazuje da će 20. siječnja krenuti u Trst – uputio se, očito, u posjet Kandleru, kako je i bio najavio u prethodnom pismu, te moli Mommsena da mu piše na Kandlerovu adresu, ako bude ubrzo odgovorio.

Lucianijev posjet Kandleru

Luciani je nakon toga posjetio Pietra Kandlera,¹⁶ carskog konzervatora za Istru i Primorje, koji je boravio u Trstu.¹⁷ Tijekom spomenutog susreta Luciani je Kandlera obavijestio da je natpis otkriven i dao mu, vjerujemo, prijepis natpisa. Luciani je tvrdio da je natpis otkriven između Zlatnih vrata i Velikog rimskog kazališta kraj Zara; o tome svjedoči Kandlerovo pismo Schramu od 13. veljače 1868. (*infra, cf. II. X, 1,85 supra*).

¹⁶ Možda je tom prilikom Luciani posudio rukopis koji Kandler spominje u pismu od 2. veljače 1868. s molbom da mu se rukopis vratи (Radossi 2014, 134).

¹⁷ Carskim dekretem u Beču je 1850. osnovano „Carsko i kraljevsko Središnje povjerenstvo za proučavanje i očuvanje spomenika“ (K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale; od 1873. „Carsko i kraljevsko Središnje povjerenstvo za proučavanje i očuvanje umjetničkih i povijesnih spomenika“ K. K. Central-Commission für (zur) Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historische Denkmale), od 1859. podređeno Ministarstvu kulture i obrazovanja. Na prijedlog Povjerenstva vlasti u Beču imenovale su lokalne konzervatore, zadužene za skrb o materijalnoj kulturnoj baštini. Kandler je 1856. imenovan konzervatorom.

Al Prof. Teodoro Mommsen, Berlino, 17/1/68. Confermando la mia dei 10. cor(ren)te colla quale vi accompagnavo 22. iscrizioni del Friuli, e senza aspettar[,] come in quella vi dicevo[,] di sapere cosa vi abbia mandato Kandler di Pola, spedisco qui unita copia d'iscrizione recentemente rinvenuta colà. Essa è a mani del proprietario del fondo in cui è stata rinvenuta, che è un tale sig. Schram Ufficiale di Gendarmeria, il quale ha veramente il merito di averne raccolto, e messo insieme con molta diligenza i frammenti. A voi certo sarà facile supplir le lacune, e se me ne favorirete una spiegazione ed illustrazione ragionata io la pubblicherò sopra un giornaletto non politico che si stampa da pochi mesi a Capodistria, che s'intitola la Provincia, e che è destinato appunto a trattare gli interessi della provincia. Fatelo o in forma di lettera o in qual altra forma volete, ma fatelo, prego, perché le vostre parole darebbero impulso molto efficace a ricerche, od a altri studii in Pola, dove ve n'è più che mai bisogno. Molti pigliano con indifferenza le cose archeologiche, perché non ne scorgono una utilità immediata. Ora a me pare che il tenore della presente iscrizione si presti molto bene a un ragionamento che mostri appunto la utilità pratica che si può ricavare da simili studii per conoscere le condizioni antiche della provincia, le sue leggi, le sue costumanze. E siccome non partirò per Trieste che ai 20, e prevedo che mi dovrò trattenere colà non pochi giorni, così, se mi rispondete subito, potete dirigermi la lettera anche a Trieste presso il Kandler. Che se non potete farlo subito, dirigetemela pure come dicevo nella precedente mia, a Venezia fermo in posta. (...)“ (Cernecca 2002, 40).

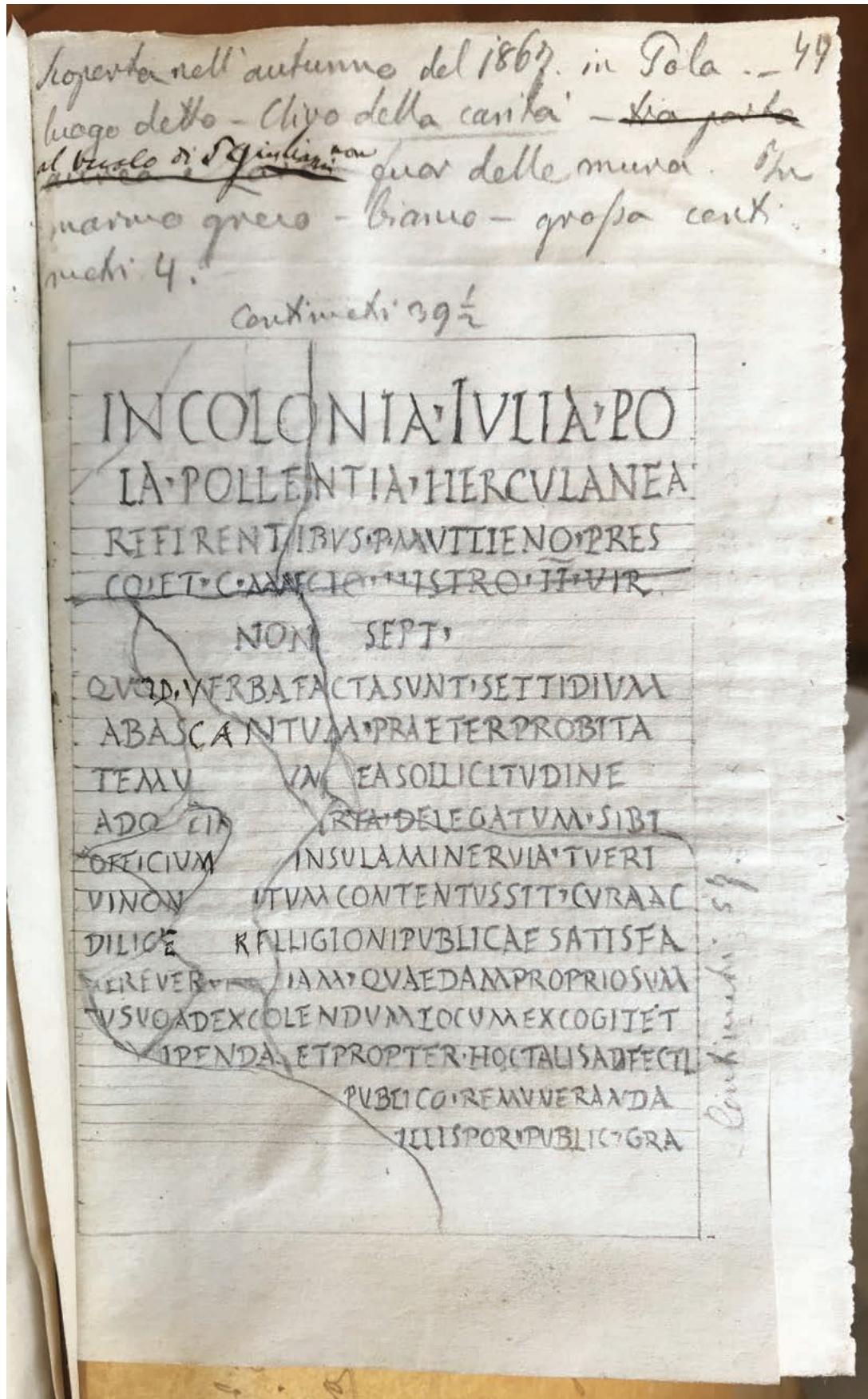
With the letter he enclosed a transcription, as is confirmed by the mentioned Mommsen commentary attending CIL V, 8139 (*Thomas Luciani misit d. 17 Ian. a. 1868 diligenter descriptam*). This was likely a copy of the Gregorutti transcription.

Luciani notes that he will head out to Trieste on 20 January; evidently with the intention of visiting Kandler, as he had intimated in his previous letter, and asks Mommsen to write him at Kandler's address if his reply was swiftly forthcoming.

Lucianijev posjet Kandleru

Luciani then made his visit to Pietro Kandler,¹⁶ the imperial conservator for Istria and the Primorje region,

¹⁶ It may have been on this occasion that Luciani borrowed the manuscript Kandler mentions in his letter of 2 February 1868, requesting that the manuscript be returned to him (Radossi 2014, 134).

Sl. 2 Crtež i prijepis natpisa u CEI (SKPU-K-26, f. 49r).

Fig. 2 The drawing and transcript of the inscription in the CEI (ULPU-K-26, f. 49r).

Kandler je natpis odmah unio u *Istarski epigrafski kodeks* – *Codice Epigrafico Istriano*, neobjavljenu višetomnu zbirku istarskih natpisa, čiji se rukopis čuva u Sveučilišnoj knjižnici u Puli. U svesku koji sadrži natpise Pule, Nezakcija i Raše (K-26: *Pola - Nesactium - Arsia*) nacrtao je ploču i prepisao natpis (bez ikakvih tekstualnih dopuna).

U zagлавju je zapisao da je natpis pronađen u jesen 1867. godine u Puli, na mjestu zvanom *Clivo della carità*, između Zlatnih vrata i Zara, izvan zidina („tra porta aurea e Zaro, fuor delle mura“). Cijelu tu informaciju dobio je od Lucianija. Dodao je da je natpis zapisan na spomeniku od bijelog grčkog mramora debljine 4 centimetra. Uz crtež ploče naznačene su visina i širina spomenika („centimetri 39 ½, centimetri 57“) (SKPU-K-26 - f. 49r, *gf. infra*).

Kandlerov posjet Puli 2.-5. veljače 1868.

Između 3. i 5. veljače 1868.¹⁸ Kandler je otisao u Pulu i posjetio mjesto gdje je pronađen natpis; o tome je 5. veljače pisao Lucianiju:

„Ho guardato il sito di S. Giuliana e la vigna ove fù trovata la Inscrizione. È precisamente a breve distanza dalla B.V. di Caneto che formava l’isola Minervia, di poche tese viennesi, come l’aveva sospettato, dacché clivi fuor delle mura non c’erano. Deve essere stata levata dall’isola Minervia, che scommetterei era fino a poco addietro proprietà forse enfiteutica della Basilica di S. Marco di Venezia. Belle notizie si possono raccogliere dalle lapidi polensi, ma il tempo e la marea non attendono alcuno.“ (Radossi 2014, 134-135).

Posjetio je, kaže, lokalitet svete Julijane i vinograd gdje je pronađen natpis. To se mjesto nalazi, kako je pretpostavlja, u neposrednoj blizini kompleksa BD od Trstike, svega nekoliko metara¹⁹ od njega, dok usponi izvan zidina nisu bili blizu (Kandler, zapravo, govori da Luciani je podatak da je natpis pronađen izvan gradskih zidina, između Zlatnih vrata i Zara, ne može biti točan). Mora biti, primjećuje on, da je natpis odnijet iz Minervina bloka (*isola Minervia*), na čijem je mjestu kasnije zasnovan kompleks BD od Trstike koji je, pak, pretpostavlja Kandler, donedavno bio (emfiteutsko) vlasništvo Bazilike sv. Marka u Veneciji.

Nakon opisanog posjeta Puli Kandler je ispravio podatak o mjestu pronalaska natpisa u *Codice Epigrafico Istriano*: prekrižio je riječi u značenju ‘između Zlatnih vrata i Zara’ (*tra porta aurea e Zaro*) i dodao „uz uličicu sv. Julijane“ (*al vicolo di S. Giuliana*) i negaciju „non“ ispred podatka da

¹⁸ Zaključujemo da je Kandler u Pulu otisao između 3. i 5. veljače, budući da svoj posjet opisuje u pismu s nadnevkom 5. veljače, a da je prethodno pismo datirano u 2. veljače.

¹⁹ Jedna bečka teza, odnosno bečki klapster, iznosio je 1,896 m.

resident in Trieste.¹⁷ In the course of this visit Luciani informed Kandler of the discovery of the inscription and provided him, we believe, with a transcript of the inscription. Luciani claimed that the inscription had been discovered between the Golden Gate and the large Roman theatre at Zaro; this is borne out by the Kandler letter to Schram dated 13 February 1868 (*infra, gf. II. X, 1,85 supra*).

Kandler promptly included the inscription in the *Codice Epigrafico Istriano* (Istrian Epigraphic Codex), an unpublished multi-volume collection of Istrian inscriptions, the manuscript of which is kept at the University Library in Pula. In the volume containing the inscriptions from Pula, Nesactium and Raša (K-26: *Pola/Nesactium/Arsia*) he made a drawing of the plaque and transcribed the inscription (without any textual supplements).

In the header he writes that the inscription was found in Pula in the autumn of 1867, at the site known as *Clivo della Carità*, between the Golden Gate and Zaro, outside the walls (“tra porta aurea e Zaro, fuor delle mura”). He received the entirety of this information from Luciani. He added that the inscription was carved into a four-centimetre-thick plaque of white Greek marble. Indicated along with the drawing of the plaque were its height and width (“centimetri 39 ½, centimetri 57”) (ULPU-K-26, f. 49r, *gf. infra*).

Kandler’s visit to Pula from 2 to 5 February 1868

Kandler was in Pula from 3 to 5 February 1868¹⁸ to visit the site at which the inscription was found; he wrote to Luciani to this effect on 5 February:

Ho guardato il sito di S. Giuliana e la vigna ove fù trovata la Inscrizione. È precisamente a breve distanza dalla B.V. di Caneto che formava l’isola Minervia, di poche tese viennesi, come l’aveva sospettato, dacché

¹⁷ The Imperial & Royal Central Commission for the Research and Conservation of Monuments (K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale) was founded in Vienna by an imperial decree of 1850, later (from 1873) renamed the Imperial & Royal Central Commission for the Research and Conservation of Art and Historical Monuments (K. K. Central-Commission für (zur) Erforschung und Erhaltung der Kunst und historische Denkmale), and from 1859 under the competence of the Culture and Education Ministry. At the Commission’s proposal the authorities in Vienna appointed local conservators, responsible for the safeguarding of tangible cultural heritage. Kandler was appointed to the post of conservator in 1856.

¹⁸ We conclude that Kandler travelled to Pula from 3 to 5 February given that he describes his visit in a letter dated 5 February, and that the preceding letter is dated 2 February.

je natpis pronađen izvan zidina (*non fuor delle mura*), tako da komentar uz prijepis glasi: „Pronađena u jesen 1876. u Puli, na mjestu zvanom *Clivo della carità*, uz uličicu sv. Julijane, ne izvan zidina.“ („Scoperta nell'autunno del 1867 in Pola [in] luogo detto Clivo della carità ~~tra porta aurea e Zaro~~ „al vicolo di S. Giuliana non“ fuor delle mura. È su marmo greco, bianco, grassa centimetri 4.“, SKPU-K-26, f. 49r).

Kandlerovo pismo pulskom podestatu 8. veljače 1868.

Pitanje dokle se prostirao posjed Bazilike sv. Marka u Veneciji okupiralo je i dalje Kandlera, pa se on 8. veljače dopisom obratio uredi pulskog podestata.²⁰ Iz načina na koji opisuje natpis, razaznajemo da su gradske vlasti već znale za otkriće i značaj predmetnog natpisa. Kandler tvrdi da su ga vijesti o pronalasku spomenika koji sadrži važne podatke o pulskoj povijesti jako razveselile, te da ima namjeru objaviti ga u sljedećem broju časopisa *La Provincia*; vjerovao je da će članak doprijeti do velikog dijela javnosti, jer je riječ o prvom dokazu da je Pula nosila nazine *Iulia*, *Pollentia* i *Herculanea*. Nadao se da će podestat uspjeti nagovoriti Schrama da ploču pokloni muzeju kako bi bila izložena na istaknutom mjestu u Augustovu hramu.²¹ Sam je bio voljan muzeju pokloniti nadgrobni natpis roksolanskog kralja Rasparagana (nekoliko dana kasnije tako se i zabilo, *v. infra*).

Glavni motiv pisma bio je Kandlerov pokušaj da ubicina *Insula Minervia* koja se spominje u natpisu. Pretpostavlja se da je riječ o stambenom bloku, čiji su se strukturalni obrisi sačuvali u okviru kompleksa BD Formoze, koji je naslijedila Bazilika sv. Marka iz Venecije. Stoga je Kandler molio za podatak jesu li kuće sjeverno od zemljišta starog samostana bile ili su i dalje u vlasništvu Bazilike sv. Marka.

„La notizia della scoperta di insigne leggenda in Pola, la quale dà si bella luce su momenti di storia interna ed esterna di quell'antichissima città, mi fu di grande letizia. Vado a pubblicarla ed illustrarla nel giornale *La Provincia*, e non dubito sarà ben accolta mostrando Pola per la prima volta i titoli di *Giulia*, di *Pollentia*, e di *Erculanea* sul marmo. Io sono ad interessare Vossignoria ad ottenere dal proprietario che ne volesse far dono al Museo, e venisse collocata in mezzo al tempio di Augusto, in luogo distinto. Al che aggiungerei da mia parte privata il dono di leggenda del Re dei Rossolani Rasparagano.... (...) D'altro avrei a fare preghiera. La leggenda scoperta da ultimo fa menzione dell'*Isola Minervia*, non già

clivi fuor delle mura non c'erano. Deve essere stata levata dall'isola Minervia, che scommetterei era fino a poco addietro proprietà forse enfiteutica della Basilica di S. Marco di Venezia. Belle notizie si possono raccogliere dalle lapidi polensi, ma il tempo e la marea non attendono alcuno. (Radossi 2014, 134–135)

Kandler indicates that he visited the S. Giuliana site and the vineyard in which the inscription was discovered. The site was, as he had presumed, in the immediate vicinity of the Madonna of Canneto complex, just a few metres¹⁹ from it, with no nearby ascending alleys outside the walls (Kandler, in effect, is indicating that Luciani's datum placing the inscription find site outside the city walls, between the Golden Gate and Zaro, cannot be correct). It must be, he observes, that the inscription was taken from the Minervan block ("isola Minervia"), where the Madonna of Canneto complex was later founded, which, Kandler posits, was until recently the leasehold (emphyteutic) property of the St Mark basilica in Venice.

Following this visit to Pula Kandler corrected the datum regarding the inscription find site in the *Codice Epigrafico Istriano*: he crossed out the segment reading "between the Golden Gate and Zaro" ("tra porta aurea e Zaro") and added "near the S. Giuliana alley" ("al vicolo di S. Giuliana") and the negation "non" preceding the datum that the inscription was found outside the walls ("non fuor delle mura"), such that the commentary accompanying the transcription reads: "Found in Pula in the autumn of 1867, at the place known as *Clivo della Carità*, near the S. Giuliana alley, not outside the walls" ("Scoperta nell'autunno del 1867 in Pola [in] luogo detto Clivo della carità ~~tra porta aurea e Zaro~~ „al vicolo di S. Giuliana non“ fuor delle mura. È su marmo greco, bianco, grassa centimetri 4", ULPU-K-26, f. 49r).

Kandler's letter to the *podesta* of Pula, 8 February 1868

The matter of the extent of the land held in lease by the St Mark basilica in Venice continued to occupy Kandler, and he sent a letter to the bureau of the *podesta* in Pula on 8 February.²⁰ From the manner in which he describes the inscription we see that the municipal authorities had already learned of its discovery and significance. Kandler states that the news of the discovery of a stone plaque bearing important information concerning Pula's history delighted him exceedingly and that it was his intention to publish the find in the upcoming issue of *La Provincia*;

²⁰ Izvornik se čuva u SKPU-K-5, sv. 8.

²¹ U to vrijeme Pula još nije imala muzej u suvremenom značenju riječi; u Augustovu hramu nalazio se lapidarij.

¹⁹ One Viennese *tesa* or *klafter* was equal to 1.896 metres.

²⁰ The original is kept in ULPU-K-5, vol. 8.

isola di mare, ma di edifici, isola che si può ancora riconoscere adombrata nella distribuzione di quella regione interna di Pola, e che avrebbe facilmente potuto conservarsi allorquando con santo proponimento fu il tempio di Minerva dedicato alla Beata Vergine Formosa e durare in proprietà dell'Abbazia cui succedette la Basilica Ducale Marciana di Venezia. Non ho mezzi di pubblici atti per riconoscere ciò; mi rivolgo quindi alla gentilezza della spettabile Podestaria, chiedendo gentile comunicazione se le case che stanno a settentrione del suolo dell'antica Abbazia, sieno o sieno state proprietà della Basilica di S. Marco. Se così fosse, si potrebbe aver indicazione dell'estensione di quest'*'Isola Minervia'*.“ (La Direzione 1904, 4-5).

Nedatirano Kandlerovo pismo Lucianiju s prijepisom natpisa

Otprilike u ovo vrijeme Kandler je Lucianiju uputio nedatirano pismo, označeno brojem 43 (SKPU-K-16, sv. 1, Pismo 43).²² Pismo čine dva lista. Na prvom listu nalazi se sljedeći tekst:²³

Carissimo Luciani,
Belle cose, per ogni conto. È dei tempi di Commodo. Pola figura avere portato tre epitetti, *Iulia* (come Parenzo), *Pollentia* - in onore di Vespasiano, *Herculanea* in onore di Commodo. Ma ho bisogno di vedere il calco per poterla supplire. Il culto provinciale di Minerva istriana è confermata. È il terzo monumento di Minerva, culto trasportato dall'Istria tracica al Ponto ove era città *Parthenopolis*. Varrebbe la pena di illustrarla, e pubblicarla a foglio volante, per distribuirla ai Comuni precipui²⁴, per incitamento a curare le proprie storie.

Sta bene. Addio, Kandler.

Pismo odiše entuzijazmom, počevši od uvodne rečenice: „Dobre stvari – na svaki način!“ („Belle cose – per ogni conto!“). Ispostavlja se da je Pula imala tri epiteta: *Iulia*, *Pollentia* i *Herculanea*. Kandler ističe da mora vidjeti otisak kako bi mogao rekonstruirati nedostajuće dijelove. Natpis je novi dokaz za postojanje provincijskog kulta božice Minerve. Vrijedilo bi truda opisati i objaviti natpis („di illustrarla e pubblicarla“) na letku koji bi se dijelio „ai Comuni precipui“, ne bi li ih to potaklo na skrb o vlastitoj povijesti.

²² Osim što nema nadnevak, ovo se pismo od ostalih istodobnih pisama razlikuje i po tome što je pisano na papiru s vodenim žigom koji u točkasto obrubljenom šesterokutniku prikazuje krunu ispod koje su prekrizene dvije lovoroze grane a iznad koje velikim slovima piše BATH.

²³ Radossi (Radossi 2014, 138-140) daje prijepis pisma, ali zbog njegova značaja donosimo vlastiti prijepis.

²⁴ Radossi (Radossi 2014, 138) izostavlja riječ *precipui*.

he was confident that the article would reach much of the public given that this was the first evidence that Pula had borne the titles *Iulia*, *Pollentia* and *Herculanea*. He expressed the hope that the *podesta* would succeed in persuading Schram to donate the plaque to the museum so that it might be exhibited at a prominent place in the temple dedicated to Augustus.²¹ For his part he was willing to donate to the museum the stela inscription of Rasparaganus, king of the Roxolani (as did occur several days later, *v. infra*).

The chief topic of the letter was Kandler's effort to precisely locate (ubicate) the *Insula Minervia* mentioned in the inscription. He posited that this was a residential block, the structural contours of which were preserved within the complex of the Blessed Virgin Mary Formosa, successor in possession to the St Mark basilica in Venice. Kandler, therefore, requested information concerning whether the houses to the north of the plot of the old monastery were still held in possession of the St Mark basilica.

La notizia della scoperta di insigne leggenda in Pola, la quale dà si bella luce su momenti di storia interna ed esterna di quell'antichissima città, mi fu di grande letizia. Vado a pubblicarla ed illustrarla nel giornale *La Provincia*, e non dubito sarà ben accolta mostrando Pola per la prima volta i titoli di *Giulia*, di *Pollentia*, e di *Erculanea* sul marmo. Io sono ad interessare Vossignoria ad ottenere dal proprietario che ne volesse far dono al Museo, e venisse collocata in mezzo al tempio di Augusto, in luogo distinto. Al che aggiungerei da mia parte privata il dono di leggenda del Re dei Rossolani Rasparasano.... (...) D'altro avrei a fare preghiera. La leggenda scoperta da ultimo fa menzione dell'*'Isola Minervia'*, non già isola di mare, ma di edifici, isola che si può ancora riconoscere adombrata nella distribuzione di quella regione interna di Pola, e che avrebbe facilmente potuto conservarsi allorquando con santo proponimento fu il tempio di Minerva dedicato alla Beata Vergine Formosa e durare in proprietà dell'Abbazia cui succedette la Basilica Ducale Marciana di Venezia. Non ho mezzi di pubblici atti per riconoscere ciò; mi rivolgo quindi alla gentilezza della spettabile Podestaria, chiedendo gentile comunicazione se le case che stanno a settentrione del suolo dell'antica Abbazia, sieno o sieno state proprietà della Basilica di S. Marco. Se così fosse, si potrebbe aver indicazione dell'estensione di quest'*'Isola Minervia'*. (La Direzione 1904, 4-5)

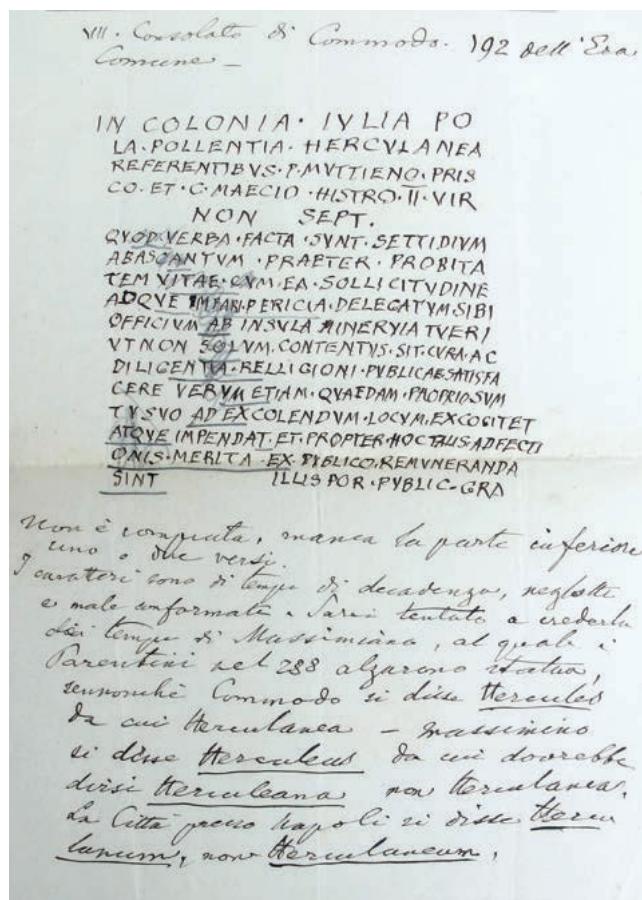
²¹ At the time Pula had yet to acquire a museum in the modern sense of the word; there was a collection of pieces of archaeological stonework (*lapidarium*) housed at the temple dedicated to Augustus.

Ovaj dio pisma pokazuje tematske, terminološke i stilske sličnosti s pismima koja je Kandler pisao početkom veljače. Slično zadovoljstvo sadržajem natpisa iskazuje u pismu Lucianiju od 5. veljače („Belle notizie si possono raccogliere dalle lapidi polensi“) i pulskom podestatu od 8. veljače („insigne leggenda in Pola... la quale dà si bella luce su momenti di storia... mi fu di grande letizia“). U pismu upućenom podestatu Kandler također naglašava da je značaj natpisa u tome što iz njega doznajemo da je Pula imala tri naziva („mostrando Pola per la prima volta i titoli di *Giulia*, di *Pollentia*, e di *Erculanea*“) a namjeru da natpis objavi opisuje istim izrazom u značenju „opisati i objaviti“ („pubblicarla ed illustrarla“).

Na drugom listu nalazimo prijepis natpisa te argumente za njegovu dataciju.

VII. Consolato di Commodo, 192 dell'era comune (prijepis natpisa)

Non è compiuta, manca la parte inferiore, uno o due versi. I caratteri sono di tempi di decadenza, negletti e male conformati. Sarei tentato a crederla dei tempi di Massimiano, al quale i Parentini nel 288 alzarono statua, sennonchè Commodo si disse *Hercules* da cui

Sl. 3 Kandlerovo pismo Lucianiju (SKPU-K-16, sv. 1, Pismo 43, f. 2).
Fig. 3 Kandler's letter to Luciani (ULPU-K-16, vol. 1, Letter 43, f. 2).

An undated letter of Kandler to Luciani with a transcription of the inscription

It was at about this time that Kandler sent Luciani an undated letter, designated No. 43 (ULPU-K-16, vol. 1, Letter 43).²² The letter was on two sheets. The first sheet contained the following text:²³

Carissimo Luciani,

Belle cose, per ogni conto. È dei tempi di Commodo. Pula figura avere portato tre epitheti, *Iulia* (come Parenzo), *Pollentia* - in onore di Vespasiano, *Herculanea* in onore di Commodo. Ma ho bisogno di vedere il calco per poterla supplire. Il culto provinciale di Minerva istriana è confermata. È il terzo monumento di Minerva, culto trasportato dall'Istria tracica al Ponto ove era città *Parthenopolis*. Varrebbe la pena di illustrarla, e pubblicarla a foglio volante, per distribuirla ai Comuni precipui²⁴, per incitamento a curare le proprie storie.

Sta bene. Addio, Kandler.

The letter is enthusiastic, opening with the line: “Good things-by all accounts!” (“Belle cose - per ogni conto!”). Pula, evidently, had borne three epithets: *Iulia*, *Pollentia* and *Herculanea*. Kandler points out that he must see the epigraphic squeeze in order to reconstruct the missing sections. The inscription offers a new piece of evidence for the presence of a provincial cult of the goddess Minerva. It would be worthwhile, he notes, to describe and publish the inscription (“di illustrarla e pubblicarla”) as a pamphlet to be distributed to the primary municipalities (“ai Comuni precipui”) in order to encourage them to attend to their own historical heritage.

This part of the letter exhibits topical, terminological and stylistic similarity with the letters Kandler penned in early February. He expresses similar sentiments concerning the content of the inscription in a letter to Luciani of 5 February (“Belle notizie si possono raccogliere dalle lapidi polensi”) and to the *podesta* in Pula of 8 February (“insigne leggenda in Pola... la quale dà si bella luce su momenti di storia... mi fu di grande letizia”). In the letter to the *podesta* Kandler also underlines the fact that the significance of the inscription lies in the fact that we learn from it that Pula had three titles (“mostrando Pola per la

²² Besides lacking a date, this letter is differentiated from the other contemporaneous letters in that it is written on paper with a watermark depicting a hexagon with a dotted frame enclosing a crown, beneath it two crossed laurel branches, above it the word BATH in capital letters.

²³ Radossi (Radossi 2014, 138-140) provides a transcription of the letter; because of its importance we have provided our own transcription.

²⁴ Radossi (Radossi 2014, 138) omits the word *precipui*.

Herculanæa. Massimino si disse *Herculeus* da cui dovrebbe darsi *Herculanæana* non *Herculanea*. La città presso Napoli si disse *Herculanum*, non *Herculaneum*.

Na poledini ovog lista osoba koja je uredila zbirku Kandlerovih pisama Lucianiju plavom je bojicom zabilježila 1868/43.

Prijepis je gotovo izvjesno dopunjena verzija (Gregoruttijeva?) transkripta koji je Kandler u siječnju, s vijestima o pronalasku natpisa, donio Luciani. Kandler je tekst dopunio (učinivši ono što je Luciani zamolio Mommsena). Očekivano je da je Kandler ovaj prijepis načinio ubrzo po Lucianijevu odlasku.

U Kandlerovo rukopisnoj baštini ovo je pismo zavedeno pod brojem 43, nakon pisma br. 42 od 28. veljače 1868. (Radossi 2014, 138–140 usvaja takav raspored); u tom pismu međutim, Kandler već s puno manje entuzijazma govori o natpisu, odnosno činjenici da je natpis poklonjen muzeju (*v. infra*) – ushićenje potaknuto natpisom već je splaćnjavalno. Slanje rekonstrukcije svakako nije imalo smisla nakon što je 16. veljače objavljen Kandlerov članak o natpisu u *La Provincia* (*infra*).

Spomenute sličnosti s pismima pisanim početkom veljače i pretpostavka da je Kandler relativno brzo Lucianiju poslao rekonstrukciju natpisa, međutim, ukazuju da ovo pismo treba datirati u prve dane veljače, ili čak pred sam kraj siječnja 1868. Najznačajniji argument za to je činjenica da Kandler napominje da nema otisak natpisa, potreban za kvalitetnu rekonstrukciju. Taj je otisak, naime, stigao s pismom koje je Kandleru 9. veljače poslao Schram.

Schram Kandleru 9. veljače 1868.

Hermann Schram je 9. veljače 1868. Kandleru poslao pismo u kojem opisuje nalaze na koje je naišao na svojoj parceli, uključujući i natpis. Pismu je priložio skicu gradske jezgre s jasno naznačenim mjestom pronalaska. Pismo i mapu Kandler je priložio prijepisu i opisu natpisa u *Codice Epigrafico Istriano* (SKPU-K-26, f. 45; 48).

/f. 48r²⁵

Pola, am 9. Februar 1868

HS²⁶

Euer Hochwohlgeboren!

Bei der Fundamentsaushebung für die neu gebauten Bezirks-Arreste, welche auf meinem Grunde, der in beiliegender Skizze näher bezeichnet ist, erbaut wurden, traf ich auf alte Mauern, und ließ das Erdreich bis 9 Schuh Tiefe ausheben.

²⁵ Prijepis Schramovih pisama i legendu na Schramovoj mapi sačinio je Andrej Bader.

²⁶ Otisnuti monogram Hermana Schrama.

prima volta i titoli di *Giulia*, di *Pollentia*, e di *Erculanea*") and describes in like manner the intention to describe and publish the inscription ("pubblicarla ed illustrarla").

On the second sheet we find a transcription of the inscription and arguments supporting the dating.

VII. Consolato di Commodo, 192 dell'era comune [*the transcription of the inscription*]

Non è compiuta, manca la parte inferiore, uno o due versi. I caratteri sono di tempi di decadenza, negletti e male conformati. Sarei tentato a crederla dei tempi di Massimiano, al quale i Parentini nel 288 alzarono statua, sennonchè Commodo si disse *Hercules* da cui *Herculanæa*. Massimino si disse *Herculeus* da cui dovrebbe darsi *Herculanæana* non *Herculanea*. La città presso Napoli si disse *Herculanum*, non *Herculaneum*.

On the back of this sheet the person that compiled the collection of Kandler's correspondence wrote "1868/43" in blue.

The transcription is almost certainly the amended version of the transcript (Gregorutti's?) that Luciani had presented to Kandler in January with the news of the discovery of the inscription. Kandler reconstructed the missing sections (what Luciani had requested of Mommsen). One expects that Kandler undertook this transcription not long after Luciani's departure.

In the Kandler manuscript legacy this letter is registered under No. 43, following letter No. 42 of 28 February 1868 (Radossi adopts this numbering, Radossi 2014, 138–140). In it Kandler's tone in discussing the inscription, i.e. the fact that the plaque has been donated to the museum, is much more muted (*v. infra*)—the elation sparked by the inscription had by then faded. Sending a reconstruction of the text certainly would have been pointless after the publication on 16 February of Kandler's article concerning the inscription in *La Provincia* (*infra*).

The cited similarities with the letters penned in early February and the inference that Kandler sent Luciani the reconstructed inscription relatively quickly, however, tell us that this letter should be dated very early in February or very late in January of 1868. The strongest argument in support of this hypothesis is the fact that Kandler notes that he lacks an impression of the inscription necessary for a proper reconstruction. The epigraphic squeeze, namely, was delivered with the letter sent by Schram to Kandler on 9 February.

Schram to Kandler, 9 February 1868

On 9 February 1868 Hermann Schram sent Kandler a letter in which he describes finds recovered on his land,

Die Mauern waren noch gut erhalten und unter sich in Verbindung, so zwar daß ein ganzes kleines Haus mit 3 Localien und eine Reihe zum Vorschein kam.

Die K [...] s waren weiß und sehr glatt geschliffen, hatten verticale Striche rot und grün. Stücke dieses Anstriches stehen zur Verfügung.

In der Reihe waren viele Muscheln angehäuft, ferner Kochgeshirre, jedoch sämtliche zerbrochen und es | konnte nicht eines zusammgefügt werden. Ferner fand ich 2 Geweihe die entweder vom Steinbocke oder einer Gemse sind, ein zerbrochenes Marmorgefäß wie sie die Apotheker gebrauchen, hiezu ein kleiner beinerner Löffel, 2 Münzen aus Kupfer von welchen ich eine beischließe, die zweite ist in Besitz des Herren Artillerieoberlieutnantes Lendhi in T [...] (ein Alterthumsforscher). In der Reihe war ein Wasserablauf Canal und Röhren aus Stein, die in ein oberes Stockwerk geführt haben müssen in einem Ecke der Reihe war etwas HolzKohle von welcher einige ganz kleine Stückchen gesammelt werden konnten. Von den Muscheln, - Zitherium hexagenum, habe ich einige Exemplare.

Das ganze Haus muß eingestürzt sein, da die Räume mit Dach nur andere Dingeln angefüllt waren.

In einem Zimmer fand ich in der Mauer eine zerbrochene Marmortafel, die Stücke wurden sorgfältig gesammelt in Gips zusammgestellt jedoch nicht vollständig aufgefunden, ich ließ genau wiederholt nachsuchen, war jedoch nicht so glücklich den Rest zu finden. |

Herr Dr. Gregoruti machte eine Abschrift und ergänzte einen Theil, ich machte Abdrücke mit genäßten Papier und lege hier einen Abdruck bei.

Die schwarzen Linien bezeichnen die Brüche im Marmor.

Auf der rückwärtigen Seite der Tafel sind Arabesken aus den Zeiten Augustus, die Arabesken sind jedoch nicht vollständig, es scheint der 4. Theil eines größeren Steines zu sein.

Der Fußboden in den Zimmern war ordin. Mosaik weiß und unregelmäßig, an einer anderen Stelle des Gartens fand ich jedoch größere Flecken schön gearbeiteten Mosaik Boden ohne Zeichnung, kleinere Flächen schwarz und weiße Quadranten.

Nachdem mir bekannt ist, daß euer Hochwohlgeboren sich speziell für die Alterthümer Polas interessieren, die Tafel, nach meinem wenigen Wissen auf Daten über Pola angibt die vielleicht für die Geschichte der Stadt Pola von Interesse sind, so erlaubte ich mir diese Zeilen an Euer Hochwohlgeboren zu richten und zeichne mich.

including the plaque with our inscription. To the letter he appended a sketch of the city core clearly indicating the site of the find. Kandler included the letter and the map with the transcription and description of the inscription in the *Codice Epigrafico Istriano* (ULPU-K-26, f. 45; 48).

/f. 48r²⁵

Pola, am 9. Februar 1868

HS²⁶

Euer Hochwohlgeboren!

Bei der Fundamentsaushebung für die neu gebauten Bezirks-Arreste, welche auf meinem Grunde, der in beiliegender Skizze näher bezeichnet ist, erbaut wurden, traf ich auf alte Mauern, und ließ das Erdreich bis 9 Schuh Tiefe ausheben.

Die Mauern waren noch gut erhalten und unter sich in Verbindung, so zwar daß ein ganzes kleines Haus mit 3 Localien und eine Reihe zum Vorschein kam.

Die K [...] s waren weiß und sehr glatt geschliffen, hatten verticale Striche rot und grün. Stücke dieses Anstriches stehen zur Verfügung.

In der Reihe waren viele Muscheln angehäuft, ferner Kochgeshirre, jedoch sämtliche zerbrochen und es | konnte nicht eines zusammgefügt werden. Ferner fand ich 2 Geweihe die entweder vom Steinbocke oder einer Gemse sind, ein zerbrochenes Marmorgefäß wie sie die Apotheker gebrauchen, hiezu ein kleiner beinerner Löffel, 2 Münzen aus Kupfer von welchen ich eine beischließe, die zweite ist in Besitz des Herren Artillerieoberlieutnantes Lendhi in T [...] (ein Alterthumsforscher). In der Reihe war ein Wasserablauf Canal und Röhren aus Stein, die in ein oberes Stockwerk geführt haben müssen in einem Ecke der Reihe war etwas HolzKohle von welcher einige ganz kleine Stückchen gesammelt werden konnten. Von den Muscheln, - Zitherium hexagenum, habe ich einige Exemplare.

Das ganze Haus muß eingestürzt sein, da die Räume mit Dach nur andere Dingeln angefüllt waren.

In einem Zimmer fand ich in der Mauer eine zerbrochene Marmortafel, die Stücke wurden sorgfältig gesammelt in Gips zusammgestellt jedoch nicht vollständig aufgefunden, ich ließ genau wiederholt nachsuchen, war jedoch nicht so glücklich den Rest zu finden. |

Herr Dr. Gregoruti machte eine Abschrift und ergänzte einen Theil, ich machte Abdrücke mit genäßten Papier und lege hier einen Abdruck bei.

²⁵ Andrej Bader transcribed the Schram letters and the legend on the Schram map.

²⁶ Herman Schram's printed monogram.

Ihro,
Ergebenster,
Hermann Schram (Gend. Oblt.)
Meine Frau ist eine geborene Razzo del. Andrea der
E[...]rten desselben dürfte bekannt sein.

Kako doznajemo, ploča s natpisom pronađena je kada su se kopali temelji za novi okružni zatvor na Schramovoj zemlji, što je naznačeno na priloženom nacrtu. Tom su prilikom otkriveni ostaci starih zidova, pa je Schram naložio da se tlo iskopa do dubine od 9 stopa (*Schuh*). Na svjetlo je izala cijela manja kuća s tri prostorije i hodnikom, odnosno atrijem (*Reihe*). Na zidovima su bili vidljivi tragovi reljefa, crvene i zelene boje. U atriju su pronađeni ostaci keramičkog posuđa i oklopi školjki. Schram opisuje brojne sitne nalaze: robove divokoze, polomljenu mramornu posudicu za kozmetičke pripravke, žlicu i dva bakrena novčića, od kojih jedan prilaže pismu, a drugi je prodao ili ustupio antikvaru, topničkom poručniku Lendhiju. U atriju su bili vidljivi ostaci kanala za odvođenje

Die schwarzen Linien bezeichnen die Brüche im Marmor.

Auf der rückwärtigen Seite der Tafel sind Arabesken aus den Zeiten Augustus, die Arabesken sind jedoch nicht vollständig, es scheint der 4. Theil eines größeren Steines zu sein.

Der Fußboden in den Zimmern war ordin. Mosaik weiß und unregelmäßig, an einer anderen Stelle des Gartens fand ich jedoch größere Flecken schön gearbeiteten MosaikBoden ohne Zeichnung, kleinere Flächen schwarz und weiße Quadraten.

Nachdem mir bekannt ist, daß euer Hochwohlgeboren sich speziell für die Alterthümer Polas interessieren, die Tafel, nach meinem wenigen Wissen auf Daten über Pola angibt die vielleicht für die Geschichte der Stadt Pola von Interesse sind, so erlaubte ich mir diese Zeilen an Euer Hochwohlgeboren zu richten und zeichne mich.

Ihro,
Ergebenster,
Hermann Schram (Gend. Oblt.)

Sl. 4 Schramova mapa s mjestom nalaza (SKPU-K-26, f. 45).
Fig. 4 Schram's map with the indicated find site (ULPU-K-26, f. 45).

vode i stubišta koje je vodilo na gornji kat. U kutu su pronađeni ostatci ugljena. Pronađene školjke pripadale su vrsti *Zitherium hexagenum*.²⁷ Cijela se kuća, pretpostavlja Schram, iznenada srušila, jer su prostorije ispod krova bile pune drugih predmeta.

Slijedi detaljan opis ploče s natpisom. U zidu (*in der Mauer*) jedne od prostorija Schram je pronašao polomljenu mramornu ploču čije je ulomke pažljivo prikupio i sastavio pomoću gipsa²⁸. Schram je ponovo pretražio lokalitet, ali, na žalost, nije pronašao sve dijelove.

Gregorutti je napravio prijepis i pomogao uklopiti jedan dio. Schram je napravio otisak pomoću mokrog papira i taj je otisak priložio pismu. Crne linije na otisku trag su lomova na ploči. Na pozadini ploče nalaze se arabeske iz, kako smatra Schram, Augustova doba. Arabeske ne čine jedinstvenu cjelinu, već se čini da je ploča činila četvrti dio većeg spomenika.

Na podovima u sobama nalazili su se tragovi nepravilnih bijelih mozaika, ali u drugom je dijelu vrta Schram našao veće ostatke lijepo izrađenog crno-bijelog podnog mozaika bez figuralnih prikaza.

Pošto je doznao da se Kandler posebno zanima za pulske starine, Schram je odlučio pisati mu i obavijestiti ga da je pronašao natpis koji sadrži, prema njegovu skromnom poznавању povijesti, značajne podatke o pulskoj prošlosti, a konačni sud prepušta Kandleru. Na samom kraju, nakon pozdrava i potpisa, Schram napominje da je oženjen kćeri pokojnog pulskog gradonačelnika Andree Razza.

Rečeni otisak nije sačuvan u *Codice Epigrafico Istriano*, uz pismo i crtež mesta nalaza.

Na spomenutoj je skici mjesto nalaza označeno crnim šrafiranim pravokutnikom, a u legendi stoji pojašnjenje „mjesto na kojem je iskopana kuća“ („der Ort wo das Haus ausgegraben wurde“). Ispod legende Schram se potpisao. Na mjestu kompleksa BD Marije Formoze Kandler je dopisao „Minervin hram“ (*templum Minervae*) – to zaključujemo po njegovu prepoznatljivom rukopisu.

Suvremenog bi čitatelja moglo zbuniti to što je Schram na svojoj zemlji gradio okružni zatvor. Stari gradski zatvor nalazio se između Augustova hrama i Komunalne palače (Bader 2015, 150). Do 1818. zatvor je srušen, a novi, za niže prijestupnike i pijance, otvoren je u Kandlerovoj ulici (na mjestu današnje knjižare), te 1903. preseljen

²⁷ Spomenuta vrsta ne postoji. Možda je riječ o vrsti *Cyathophyllum hexagonum* ili *Cerithium hexagonum*.

²⁸ Gips je odstranjen s pozadine i zamijenjen epoksi-masom, vjerojatno 70-ih godina 20. stoljeća, kada je ploča postavljena u stalni postav Arheološkog muzeja Istre.

Meine Frau ist eine geborene Razzo del. Andrea der E[...]rten desselben dürfte bekannt sein.

We learn here that the plaque bearing the inscription was discovered in the course of excavation work for the foundations of a new district prison on land held by Schram, as indicated in the enclosed drawing. The remains of old walls were also uncovered at the time, and Schram had the terrain excavated to a depth of nine feet (“schuh”). A small house was uncovered with three rooms and a corridor or atrium (“reihe”). Traces of relief work in red and green were visible on the walls. The remains of ceramic ware and shellfish were found in the atrium. Schram describes numerous small finds: the horns of chamois, a broken marble vessel for cosmetics, a spoon and two copper coins, one of which was sent with the letter and the other which he either sold or gave to an antiquarian, the artillery lieutenant Lendhi. The remains of a drainage canal were visible in the atrium, as were a set of stairs that led to the upper floor. Charcoal was found in the corner. The shellfish are named as being of the *Zitherium hexagenum* species.²⁷ The entire house, Schram proposes, collapsed suddenly, basing his inference on the fact that there were many other objects in the roofed rooms.

This is followed by a detailed description of the plaque and its inscription. Schram found a broken marble plaque in the wall (“in der Mauer”) of one of the rooms, the fragments of which he carefully collected and reassembled using plaster.²⁸ Schram searched the site again but did not, unfortunately, find all of the parts of the plaque.

Gregorutti transcribed the text and assisted in the placement of one of the fragments. Schram took an impression using wetted paper (an epigraphic squeeze) and appended it to the letter. He indicated that the black lines on the impression are the lines of fracture. On the back of the plaque are arabesques from, Schram posits, the Augustan period. The arabesques do not form an integral unit, rather it appears that the plaque was one fourth of a larger monument.

Traces of irregular white mosaic were evident on the floors of the rooms, while in the other part of the garden Schram found broader remains of a well-crafted black and white mosaic pavement without figural decoration.

²⁷ This species does not exist. It may be the *Cyathophyllum hexagonum* or the *Cerithium hexagonum* species.

²⁸ The plaster was removed from the back and replaced with epoxy resin, likely in the course of the 1970s when the plaque was installed as a permanent exhibit of the Archaeological Museum of Istria.

Sl. 5 Plan Pule iz 1905. s ucrtanom kaznionicom (br. 41) (detalji, Stimovich, 1905).

Fig. 5 The 1905 plan of Pula with the prison indicated (No. 41) (details, Stimovich, 1905).

u *Via Giovia* (N. n. 1903, 1). Okružni zatvor pulskog kapetanata do konca austro-ugarske uprave bio je ovaj čija se izgradnja spominje u pismu. Na planu Pule iz 1905. pod rednim brojem 41 ucrtana je spomenuta kaznionica (*Carceri giudiziarie*) (Stimovich, 1905).

Kandlerovo pismo Schramu 13. veljače 1868.

Kandler je Schramu odgovorio 13. veljače. Koncept tog pisma sačuvan je u rukopisu (SKPU-K-80, f. 391-394).

/f. 391/

Copia, li 13 febbraio 1868.

Trieste li 13 febbraio 1868

Il Conservatore Imperiale al Signor Primo Tenente
Ermanno Schram

Onorevolissimo Signore,

Con mia grandissima letizia ho avuto il cortese suo foglio Pola 9 febbraio col calco dell'inscrizione, il piano di situazione, il supplemento dell'epigrafe medesima, non però la moneta che non rinvenni né sotto i ruzzolli (?) né altrove.

Devo cominciare col chiederle scusa di equivoco nato. La leggenda calcata su carta mi venne recata da persona che fù in Pola e fui pressato ad illustrarla e comparirà nel giornale *La Provincia* del 15 corrente.

- 26. " sanitario.
- 27. Ufficio parrocchiale.
- 28. " della marina.
- 29. Gabinetto di lettura „Pro Concordia”.
- 30. Casino commerciale.
- 31. Casa del popolo.
- 32. Società e banca croata.
- 33. Fabbrica ghiaccio.
- 34. Politeama Ciscutti.
- 35. Stazione ferroviaria dello Stato.
- 36. Agenzia del Lloyd.
- 37. " di navigazione Istria e Trieste.
- 38. " ungaro-croata.
- 39. Redazione „Giornalotto” e „Popolo Istriano”.
- 40. Banca-cambio valute.
- 41. Carceri comunali.
- 42. Pesa pubblica.

Having learned of Kandler's particular interest in the antiquities of Pula, Schram penned a letter detailing his discovery of the plaque, and its inscription, which, based on his modest knowledge of history, presented significant information concerning Pula's past, leaving, obviously, any final assessment in this regard to Kandler. In closing, following his greeting and signature, Schram notes that he is married to the daughter of the late mayor of Pula Andrea Razzo.

The squeeze has not been preserved with the letter and the drawing of the find site in the *Codice Epigrafico Istriano*.

A black hatched rectangle marks the find site on the drawing, with the legend indicating that this was “the place where the house was excavated” (“der Ort wo das Haus ausgegraben wurde”). Schram signed his name beneath the legend. Kandler added the words “Minervan temple” (“templum Minervae”) at the site of the complex of the Blessed Virgin Mary Formosa: this conclusion is based on his distinct handwriting.

The notion of Schram's erection of a district prison on his land may confuse a modern reader. The old municipal prison had been situated between the Temple of Augustus and the Communal Palace (Bader 2015, 150). That prison was demolished at some point prior

Il che mi spiace per due motivi: l'uno per aver involontariamente mancato di signar di dovute, e non aver fatto menzione della sua persona nè del luogo o del modo di rinvenimento, fattomi sulle prime credere che fosse fra Porta Aurata ed il Zaro; l'altro perchè mi mancarono così le indicazioni che avrebbero tanto giovato a conoscere più d'avvicino le circonstanze del rinvenimento. Supplirò in prossimo numero.

/f. 392/

Di bell interesse sono le notizie che mi dà sulla scoperta della casa antica, che sembra crollata o per fatto di guerra o per naturale disastro. A giudicare del tempo in cui sarebbe avvenuto, gioverebbe forse l'impronta delle monete rinvenute, delle quali avrei desiderio di conoscere il tempo loro o l'impronto; mi sarebbe sufficiente uno semplice schizzo a contorni ed un calco colla carta. Di grande importanza mi sembrano i rabischi posti nell'altra facciata del marmo che io giudico dell'anno 192, dei quali sarebbe a me desiderato aver del pari un calco, perchè potrebbero avere qualcosa di simbolico.

Ma altra e ben maggiore preghiera ho da fare a Vossignoria, in nome della storia di Pola e dell'Istria, in nome della fama illustre in che sono per li insigni monumenti dell'antichità, in nome delle storie romane che ricevono qualche luce da quella lapida, nella quale e con unico esempio si vede avere Pola avuto tre titoli: *Giulia*, /f. 393/ da Augusto, *Pollentia* da Vespasiano, *Ercolanea* da Commodo, e si vede che il culto provinciale di Minerva aveva isola di edifizi e magistrato che li teneva in cura. Questi importantissimi momenti mi stringono a pregarla caldamente di voler far dono della tavola di marmo al Museo delle lapidi per venir collocata entro il tempio di Augusto nel sito più nobile a pubblica visita, posta onorevole menzione del di Lei nome riverito - il che se Vossignoria fosse per concedere gentilmente, io mandarei in dono pel tempio medesimo l'inscrizione che ricorda il Rè dei Rossolani Rasparasano, che era in Pola, che levata di là or sono 300 anni, dopo molto vagare da luogo a luogo, potei recuperare. Sarebbero due insigni monumenti storici che brillerebbero fra le antichità di quella antica colonia romana e più antica città grecanica. Devo poi avverte la di /f. 394/ qualcosa per riguardo al corso delle poste. Mando la presente all'indirizzo del suo riverito nome, non sapendo il titolo del suo ufficio, nè volendo fare ricercatoria a qualcuna di quelle I. Q. autorità. Ma se me lo indicasse, la posta recherebbe le mie lettere senza posto posta, e ricevesse se Vossignoria dirigesse o lettere o plichi da un ufficio locale qualunque, all'indirizzo del Conservatore Imperiale, la posta sarebbe franca del tutto.

to 1818, with a new prison—for misdemeanants and inebriates—opened on what is now Kandlerova Ulica (at the site of the present-day library), and relocated in 1903 to the *Via Giovia* (N. n. 1903, 1). Up to the end of the administration of the dual monarchy of Austria-Hungary the district prison of the Pula captaincy was the one mentioned in this letter as being under erection. The cited prison ("carceri giudiziarie") is seen on a 1905 plan of Pula under number 41 (Stimovich, 1905).

Kandler's letter to Schram, 13 February 1868

Kandler responded to Schram on 13 February. The draft of this letter is preserved in manuscript (ULPU-K-80, f. 391-394).

/f. 391/

Copia, li 13 febbraio 1868.

Trieste li 13 febbraio 1868

Il Conservatore Imperiale al Signor Primo Tenente Ermanno Schram

Onorevolissimo Signore,

Con mia grandissima letizia ho avuto il cortese suo foglio Pola 9 febbraio col calco dell'inscrizione, il piano di situazione, il supplemento dell'epigrafe medesima, non però la moneta che non rinvenni nè sotto i ruzzolini (?) nè altrove.

Devo cominciare col chiederle scusa di equivocato. La leggenda calcata su carta mi venne recata da persona che fù in Pola e fui pressato ad illustrarla e comparirà nel giornale *La Provincia* del 15 corrente. Il che mi spiace per due motivi: l'uno per aver involontariamente mancato di signar di dovute, e non aver fatto menzione della sua persona nè del luogo o del modo di rinvenimento, fattomi sulle prime credere che fosse fra Porta Aurata ed il Zaro; l'altro perchè mi mancarono così le indicazioni che avrebbero tanto giovato a conoscere più d'avvicino le circonstanze del rinvenimento. Supplirò in prossimo numero.

/f. 392/

Di bell interesse sono le notizie che mi dà sulla scoperta della casa antica, che sembra crollata o per fatto di guerra o per naturale disastro. A giudicare del tempo in cui sarebbe avvenuto, gioverebbe forse l'impronta delle monete rinvenute, delle quali avrei desiderio di conoscere il tempo loro o l'impronto; mi sarebbe sufficiente uno semplice schizzo a contorni ed un calco colla carta. Di grande importanza mi sembrano i rabischi posti nell'altra facciata del marmo che io giudico dell'anno 192, dei quali sarebbe a me

Godo di saperla imparentato coi Razzo di Pola, che ho conosciuto nella mia gioventù e nella mia virilità.

In tutta stima e reverenza mi segno,
di Vossignoria Onorevolissima

Kandler zahvaljuje na pismu od 9. veljače i prilozima, napominjući, međutim, da novčić nije primio. Zatim se ispričava zbog nesporazuma. Papirni otisak natpisa dobio je, kaže, od osobe koja je bila u Puli i bio je pod pritiskom da objavi njegovo tumačenje, koje će izaći u časopisu *La Provincia* 15. tekućeg mjeseca. Kandler se ispričava što u članku nije spomenut Schram niti mjesto i okolnosti pronalaska. Prvobitno je bio naveden, tvrdi, na pomisao da je spomenik pronađen između Zlatnih vrata i Zara. Ispravke i dopune objavit će u sljedećem broju časopisa (uredništvo je, vidjet ćemo, odbilo taj prijedlog).

Kandlera zanimaju ostaci otkrivene antičke kuće, koja se, čini se, srušila uslijed ratnih zbivanja ili prirodne nepogode. Smatra da ploča potječe iz 192. godine, a u svrhu datacije moli za otisak arabeski na pozadini ploče, za otisak pronađenih novčića i jednostavan crtež nalazišta.

Kandler zatim prelazi na najvažniju stvar u pismu – molbu da Schram spomenik pokloni pulskom muzeju (*Museo delle lapidi*). Istiće jedinstveni značaj spomenika za poznavanje pulske, istarske i općenito rimske povijesti, koji leži prije svega u tome što je to jedino svjedočanstvo za tri naziva kolonije Pole, ali i u činjenici da je iz njega razvidno da je provincijskom kultu božice Minerve bio dodijeljen gradski blok i magistrat koji je skrbio o njima. Zbog toga Kandler mora zamoliti Schrama da spomenik pokloni muzeju, da bude izložen na najuglednijoj poziciji u Augustovu hramu, gdje bi ga svi mogli vidjeti, i gdje bi Schramovo ime bilo istaknuto uz spomenik. Sam će tom daru dodati spomenik koji spominje roksolanskog kralja Rasparagana, koji je Kandler uspio spasiti i koji bi se nakon putešestvija dugog više od 300 godina sada vratio u Pulu. Ta dva spomenika blistala bi među rimskim i grčkim pulskim starinama.

Kandler najzad daje praktične savjete u vezi sa slanjem poštanskih pošiljki. Pismo zaključuje osvrćući se na Schramove rodbinske odnose s obitelji Razzo, s čijim se članovima Kandler družio u mladosti, dok je još bio u punoj snazi.

U pismu, vidjeli smo, Kandler navodi da je od osobe koja je bila u Puli dobio otisak natpisa – taj podatak vrijeme nastanka spomenutog nedatiranog Kandlerova pisma Lucianiju (br. 43), u kojem tvrdi da mu je za kvalitetniji prijepis potreban otisak, smješta još dalje u prošlost. To ukazuje da je između trenutka kada je nastalo spomenuto pismo i prijema Schramova pisma do Kandlera dospio i

desiderato aver del pari un calco, perchè potrebbero avere qualcosa di simbolico.

Ma altra e ben maggiore preghiera ho da fare a Vossignoria, in nome della storia di Pola e dell'Istria, in nome della fama illustre in che sono per li insigni monumenti dell'antichità, in nome delle storie romane che ricevono qualche luce da quella lapida, nella quale e con unico esempio si vede avere Pola avuto tre titoli: *Giulia*, /f. 393/ da Augusto, *Pollentia* da Vespasiano, *Ercolanea* da Commodo, e si vede che il culto provinciale di Minerva aveva isola di edifizi e magistrato che li teneva in cura. Questi importantissimi momenti mi stringono a pregarla caldamente di voler far dono della tavola di marmo al Museo delle lapidi per venir collocata entro il tempio di Augusto nel sito più nobile a pubblica visita, posta onorevole menzione del di Lei nome riverito – il che se Vossignoria fosse per concedere gentilmente, io mandarei in dono pel tempio medesimo l'inscrizione che ricorda il Rè dei Rossolani Rasparasano, che era in Pola, che levata di là or sono 300 anni, dopo molto vagare da luogo a luogo, potei ricuperare. Sarebbero due insigni monumenti storici che brillerebbero fra le antichità di quella antica colonia romana e più antica città grecanica. Devo poi avvertele di /f. 394/ qualcosa per riguardo al corso delle poste. Mando la presente all'indirizzo del suo riverito nome, non sapendo il titolo del suo officio, né volendo fare ricercatoria a qualcuna di quelle I. Q. autorità. Ma se me lo indicasse, la posta recherebbe le mie lettere senza posto posta, e ricevesse se Vossignoria dirigesse o lettere o plichi da un officio locale qualunque, all'indirizzo del Conservatore Imperiale, la posta sarebbe franca del tutto.

Godo di saperla imparentato coi Razzo di Pola, che ho conosciuto nella mia gioventù e nella mia virilità.

In tutta stima e reverenza mi segno,
di Vossignoria Onorevolissim

Kandler expresses his gratitude for the letter of 9 February and the enclosures appended to it, noting, however, that a coin was not received. He then goes on to offer his apologies for his omission. He had received a squeeze from a person that had been in Pula and had been under pressure to publish an interpretation to be printed in *La Provincia* on the 15th day of the month. Kandler offers his apologies for the failure to mention Schram or the site and circumstances of the find in the article. The initial claim, he states, was that the plaque had been discovered between the Golden Gate and Zaro. Kandler's amendments and corrections would be published in the upcoming issue of the journal (the editorial board, as we shall see, rejected the proposal).

Lucianijev otisak, uvidom u koji je Kandler upotpunio prijepis za objavu u *Provinciji*.

Kandler se ispričava što u članku neće biti objavljen točan podatak o mjestu nalaza (i pronalazaču) – tekst je Kandler, očito, predao za tisak prije nego što je primio Schramovo pismo. Činjenica da Kandler spominje da je prvo bitno krivo vjerovao da je spomenik pronađen između Zlatnih vrata i Zara ukazuje da je u tekstu predanom za tisak stajao gore spomenuti podatak iz *Codice Epigrafico Istriano*, da je natpis pronađen u *Clivo della carità*, između Zlatnih vrata i Zara. U objavljenom članku, međutim, stoji da je natpis pronađen na Usponu sv. Julijane, u blizini kompleksa BD Formoze.²⁹ Moguće je da je Kandler uspio prije tiska s uredništvom dogоворити да se rečeni podatak ispravi. Moguće je, s druge strane, da je smatrao da to nije dovoljno precizan podatak, budući da je natpis pronađen bliže *Clivo della Carità*.

Carlo de Franceschi Kandleru 13. veljače 1868.

Istog dana kada je Kandler odgovorio Schramu, 13. veljače 1868. Carlo de Franceschi³⁰, u tom trenutku na mjestu tajnika *Istarskog pokrajinskog sabora*³¹, uputio je Kandleru pismo u kojem spominje predmetni natpis. De Franceschi je želio isto što i Kandler – da spomenik iz privatnog vlasništva prijeđe u ruke javne ustanove, u njegovu slučaju u ruke *Istarskog sabora*. S nestrpljenjem, kaže, isčekuje članak o natpisu, iz kojeg će možda doznati tko je vlasnik spomenika. De Franceschi se pita što bi *Odbor Istarskog sabora* (*Giunta*)³² trebao poduzeti kako bi došao u posjed rečenog spomenika. Pretpostavlja da problem predstavlja strah od prevelikog izdatka. U svakom slučaju, napominje, *Odbor* će učiniti sve što je potrebno ne bi li se spasio tako značajan spomenik.

„Attendo con impazienza La Provincia per leggere l’iscrizione polense e la sua illustrazione. Forse da

²⁹ „al clivo di S. Giuliana presso l’isola della B.V. Formosa“ (Kandler 1868, 89–90).

³⁰ Carlo de Franceschi (Gologorica, 17. listopada 1809.– Gologorica, 8. siječnja 1893.), pravnik, političar i povjesničar, bio je, poput Luciani, pobornik ideje pripajanja Istre Italiji. Suradivao je s Pietrom Kandlerom i nakon njegove smrti priredio je za tisak Kandlerova arhivska vrela o povijesti Motovuna (*Notizie storiche di Montona*, 1875.) i Pule (*Notizie storiche di Pola*, 1876.). Njegovo je kapitalno djelo prvi cjelovit prikaz istarske povijesti *L’Istria - note storiche* (1879.). De Franceschi je od 1861. do 1876. bio zastupnik i tajnik Istarskog sabora u Poreču (Bertoša 2005.; Anonymous 2020.).

³¹ *Istarski sabor* (njem. *Landtag*, tal. *Dieta Provinciale*) bio je pokrajinsko zastupničko tijelo markgrofovije Istre, koje je zasjedalo u Poreču, glavnom gradu markgrofovije, a kasnije i u Puli i Kopru (Trogrić 2005.).

³² *Istarski pokrajinski odbor* (njem. *Landesausschuss*, tal. *Giunta Provinciale*) bio je vlada, odnosno izvršni organ *Istarskog sabora* (Trogrić 2005.).

Kandler expresses his interest in the remains of the discovered antique period house which, it appears, collapsed by war or natural catastrophe. He is of the opinion that the plaque is from the year 192 and, to aid the dating, requests squeezes of the arabesques on the rear of the plaque and of the recovered coins, and a simple drawing of the find site.

Kandler then moves on to the hub of the matter: his request that Schram donate the plaque to the stone monument museum in Pula (Museo delle lapidi). He points to the unique significance of the plaque to our knowledge of the history of Pula and Istria, and of Roman history in general, primarily as the sole witness to the three epithets borne by the colony, but also in the fact that the inscription shows that the provincial cult of the goddess Minerva had been assigned a city block and a magistrate to see to its affairs. Kandler is thus compelled to request of Schram that he donate the plaque to the museum, so that it might be exhibited in the place of greatest distinction in the Temple of Augustus, where all could see it, and where the name of Schram would be displayed alongside the plaque. Kandler, for his part, would add to this the monument mentioning the Roxolani king Rasparaganus, which he succeeded in salvaging and which would, after an odyssey of over three hundred years, finally be restored to Pula. These two monuments would be the highlights among the Roman and Greek antiquities of Pula.

Finally, Kandler offers some practical advice with regard to the use of the postal service. The letter concludes with a mention of Schram’s relationship with the Razzo family, with whom Kandler says he socialised in his youth, while still in the height of his virility.

In the letter we see that Kandler received a squeeze from someone that had been in Pula: this datum places even further back the time of the mentioned undated Kandler letter to Luciani (No. 43) in which he states that he requires an impression in order to achieve a better transcription. This indicates that Luciani’s impression, which Kandler used to complete the transcription for publication in *La Provincia*, had arrived between the time when the mentioned letter was written and the time when Schram’s letter was received.

Kandler offers his apology for the fact that the published article would not provide correct data concerning the find site (and the finder). Kandler evidently submitted the text for publication prior to receiving Schram’s letter. The fact that Kandler notes that he initially and erroneously believed that the plaque had been found

questa apparirà chi ne sia il possessore. Non saprei quali passi avrebbe da fare la Giunta per ricuperarla. Ella intende forse che vi sarà da spendere un importo di denaro. Si compiaccia di spiegarmi il suo pensamento, e non dubiti che la Giunta farà tutto ciò che occorre per salvare un documento sì prezioso.“ (*La Direzione* 1928, 341-342).

Kandlerov članak u *Provinciji* 16. veljače 1868.

Nestrpljivo iščekivani članak s prijepisom i tumačenjem natpisa izašao je u časopisu *La Provincia* 16. veljače 1868. (Kandler 1868, 89-90). Ime pronalazača i vlasnika ploče u članku nije spomenuto. Članak je Kandler izrezao iz novina i dodao ga opisu natpisa u *Codice Epigrafico Istriano* (SKPU-K-26, f. 46r-47r), izdvojivši posebno prijepis natpisa (SKPU-K-26, f. 49v).

Letak

Ushićenje oko pronalaska ploče nije jenjavalo. Velike su se nade polagale u objavu natpisa - nade da će veliko otkriće o nazivima koje je Pula nosila u prošlosti ojačati legitimitet i autoritet humanistike u Istri. Spomenuli smo već da je Luciani u pismu Mommsenu izrazio uvjerenje da će objavlјivanje natpisa potaknuti nova povijesna i arheološka istraživanja u Puli.³³

U već spomenutom pismu Lucianiju Kandler tvrdi da bi bilo dobro natpis opisati i objaviti na letku koji bi se dijelio i koji bi mogao pobuditi zanimanje za zavičajnu povijest kod šire javnosti, a prije svega kod onih na ključnim pozicijama za unaprjeđenje znanosti i kulture.³⁴ Kako je najavljeno u pismu, tekst članka objavljenog u *Provinciji* otisnut je u formi letka u *Tipografia Tondelli* u Kopru (Kandler 1868a). Jedan takav letak sačuvan je u Kandlerovu rukopisu (SKPU-K-80, f. 390).³⁵

De Franceschi Kandleru 22. veljače 1868.

Slična očekivanja da će objava natpisa unaprijediti poziciju humanističkih studija gajio je i Carlo de Franceschi, kako je razvidno iz njegova pisma Kandleru od 22. veljače 1868. De Franceschi tvrdi da je s velikim zadovoljstvom pročitao članak i žali što natpis nije

³³ „.... perché le vostre parole darebbero impulso molto efficace a ricerche, od a altri studii in Pola, dove ve n'è più che mai bisogno“ (Cernecca 2002, 40).

³⁴ „Varrebbe la pena di illustrarla, e pubblicarla a foglio volante, per distribuirla ai Comuni precipui, per incitamento a curare le proprie storie.“ (SKPU-K16, sv. 1, Pismo 43).

³⁵ Na pozadini letka Kandler je zapisao: „Vedere il Codice delle inscrizioni romane dell'Istria, nel quale ho collocate le notizie sul rinvenimento del marmo.“ (SKPU-K-80, f. 389).

between the Golden Gate and Zaro indicates that the text submitted for publication included the above datum from the *Codice Epigrafico Istriano*; that the inscription was found in the *Clivo della Carità* between the Golden Gate and Zaro. In the published article, however, it is stated that the inscription was found at *Clivo S. Giuliana*, near the Blessed Virgin Mary Formosa complex.²⁹ It is possible that Kandler succeeded in having the editorial board agree to correct the datum prior to print. It is also possible, on the other hand, that he felt that the datum was insufficiently precise, as the plaque was found nearer to the *Clivo della Carità*.

Carlo de Franceschi to Kandler, 13 February 1868

On the day Kandler sent his response to Schram, 13 February 1868, Carlo de Franceschi³⁰, then secretary of the provincial diet in Istria³¹ sent a letter to Kandler in which he mentioned our inscription. De Franceschi shared Kandler's wish to see the plaque transferred from private ownership to a public institution; in his case the provincial assembly. He eagerly anticipates, he notes, the article detailing the inscription, from which he may learn the identity of the person in possession of the plaque. De Franceschi weighs the options open to the regional council³² (the executive arm of the diet) and what it should undertake to assume possession of the monument. He suggests that fears of an excessive outlay of funds may be an issue. In any event, he notes, the council will do whatever it takes to safeguard this precious monument.

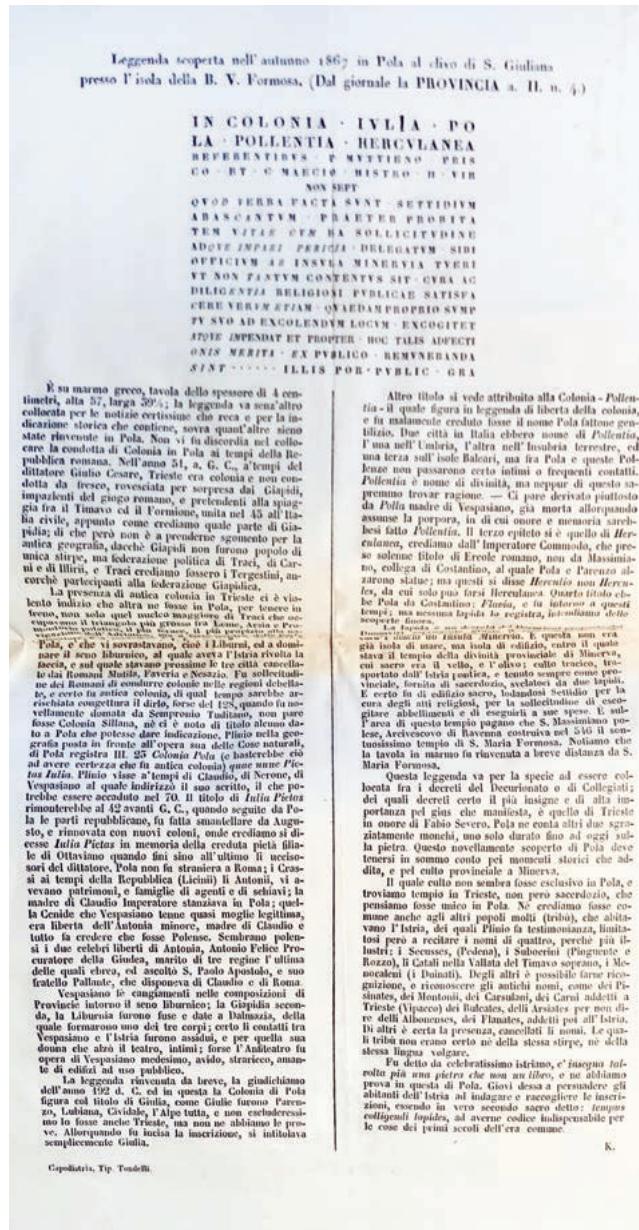
Attendo con impazienza La Provincia per leggere l'iscrizione polense e la sua illustrazione. Forse da questa apparirà chi ne sia il possessore. Non saprei quali passi avrebbe da fare la Giunta per ricuperarla. Ella intende forse che vi sarà da spendere un importo di denaro. Si

²⁹ “al clivo di S. Giuliana presso l'isola della B.V. Formosa” (Kandler 1868, 89-90).

³⁰ Carlo de Franceschi (Gologorica, 17 Oct. 1809 – Gologorica, 8 Jan. 1893) was a jurist, politician and historian and, like Luciani, an advocate of Italian annexation of Istria. He collaborated with Pietro Kandler and, after his death, compiled for print Kandler's archival sources on the history of Motovun (*Notizie storiche di Montona*, 1875) and Pula (*Notizie storiche di Pola*, 1876). His chief work was the first complete history of Istria, his *L'Istria - note storiche* (1879). From 1861 to 1876 De Franceschi was a delegate and the secretary of the Istrian diet in Poreč (Bertoša 2005; Anonymous 2020).

³¹ The Istrian diet (German: landtag, Italian: dieta provinciale) was the regional representative assembly of the Istrian margraviate and sat in assembly in Poreč, the capital of the margraviate, and later also in Pula and Kopar (Trogrlić 2005).

³² The regional council in Istria (German: landesausschuss, Italian: giunta provinciale) was the regional government, i.e. the executive body of the Istrian diet (Trogrlić 2005).

Sl. 6 Letak (Kandler 1868a, u: SKPU-K-80, f. 390).
Fig. 6 The pamphlet (Kandler 1868a, at: ULPU-K-80, f. 390.).

sačuvan u cijelosti. Sada, kada su Istrani uvidjeli značaj povijesti i kada počinje rasti zanimanje za nju, mogu se, kaže De Franceschi, nadati dobrom (moguće je da očekuje da će prikupiti novac za tiskanje *Codice Epigrafico Istriano*).

„Con grande piacere vidi nella Provincia l’iscrizione polense da Lei illustrata. Danno che la insigne leggenda non sia intera. Ora che gl’Istriani sono avvertiti dell’importanza delle cose storiche, e comincia a diffondersene l’interesse, lice sperare bene per l’avvenire.“
(La Direzione 1928, 343, Pismo 38).

compiaccia di spiegarmi il suo pensamento, e non dubiti che la Giunta farà tutto ciò che occorre per salvare un documento sì prezioso. (La Direzione 1928, 341-342)

Kandler's article in *La Provincia*, 16 February 1868

The much-anticipated article detailing the transcription and interpretation of the inscription was published in *La Provincia* in its issue of 16 February 1868 (Kandler 1868, 89–90). The article did not mention the finder/owner of the plaque. Kandler cut the article out of the paper and appended it to the description of the inscription in the *Codice Epigrafico Istriano* (ULPU-K-26, f. 46r–47r), highlighting in particular the transcription of the inscription (ULPU-K-26, f. 49v).

The Pamphlet

Enthusiasm surrounding the discovery of the plaque did not wane. Great hope was invested in the publication of the inscription—hope that this great discovery concerning the epithets borne by Pula in the past would bolster the legitimacy and authority of liberal arts scholars in Istria. We have already noted that Luciani in his letter to Mommsen expressed the conviction that publication would stimulate new historical and archaeological investigation in Pula.³³

In the mentioned letter to Luciani Kandler points out that it would be a good idea to have a description of the inscription published in pamphlet form and distributed to generate interest for local history among the broader public and, above all, among those holding positions critical to the advancement of academic investigation and culture.³⁴ As was declared in the letter, the text of the article published in *La Provincia* was printed as a pamphlet by *Tipografia Tondelli* of Kopar (Kandler 1868a). One copy of the pamphlet has been preserved among the Kandler manuscripts (ULPU-K-80, f. 390).³⁵

De Franceschi to Kandler, 22 February 1868

Carlo de Franceschi nurtured similar anticipation that the publication of the inscription would advance the status of the humanities (liberal arts), as is evident from his letter addressed to Kandler of 22 February 1868.

³³ «... perché le vostre parole darebbero impulso molto efficace a ricerche, od a altri studii in Pola, dove ve n'è più che mai bisogno» (Cernecca 2002, 40).

³⁴ «Varrebbe la pena di illustrarla, e pubblicarla a foglio volante, per distribuirla ai Comuni precipui, per incitamento a curare le proprie storie» (IL PUL-K16, vol. 1, Lettera 43).

³⁵ On the back of the pamphlet Kandler wrote: "Vedere il Codice delle inscrizioni romane dell'Istria, nel quale ho collocate le notizie sul rinvenimento del marmo." (ULPU-K-80, f. 389).

Drugo Schramovo pismo Kandleru

20. veljače 1868.

Kapetan Schram uputio je Kandleru 20. veljače 1868. još jedno pismo. U njemu ga obavještava da je pronašao još jedan ulomak s rimskim natpisom. Pismo je Kandler sačuvaо priloživši ga VI. svesku konzervatorskog dnevnika *Il Conservatore* (SKPU, K-80, f. 372-374).

/f. 372/

Pola, den 20. Februar 1868

Euer Wohlgeboren!

Ich hoffe, dass Sie die Stücke welche ich in einem Kegiern (?) eingemacht in einem Ende der Holzwolle angeheftet habe, gefunden haben.

Die Arabesken kann ich nicht copieren ohne den Stein wieder zu zerbrechen. Es hat aber Herr Dr. Gregorutti eine Copie genommen und der H. Podesta Rizzi war so gütig, diesen zu schreiben, dass er sie Euer Hochwohlgeboren zur Verfügung stellt.

Die Tafel selbst habe ich noch dem Fund sogleich dem Museum geschenkt.

Beim weiteren Ausgraben im Garten fand ich eine römische Säule senkrecht in der Erde 9' hoch, 2' dick ohne Capitel. [...] mit [...] in dem /f. 373/ umliegende Schutt(e) ein Stück ½ Zoll dicke Marmorplatte mit den Theil einer Legende leider nur einzelne Worte in kleiner Schrift.

Ich werde noch ein Stück Erde abhlassen, um vielleicht den Rest zu finden. Eine größere Ausgrabung würde [...] jedoch zuviele Unkosten bereiten, die ich im Moment mir nicht aufbringen kann.

/f. 374/

Eine Copie des Stückes Marmorplatte lege ich bei, sollte ich den Rest finden, so werde ich selben einsenden, ebenso über weitere Funde Mitteilungen machen.

Euer Hochwohlgeboren

Ergebenster

Herm. Schram, Gend. Oblt.

Adreße

K. K.

See Arsenals [...] in Pola

U dnu f. 372 Kandler je dopisao:/ Il Dr. Gregorutti venne e mi consegnò copia dell'iscrizione di lui copiata.

Schram se nada da je Kandler pronašao dijelove koje je Schram sačuvaо i na jednom kraju pričvrstio pomoću drvene vune. Arabeske se ne mogu precrstati, a da se ploča ponovo ne polomi. Međutim, dr. Gregorutti je načinio kopiju, a gospodin Rizzi, pulski podestat, poslao je Gregoruttiju pismenu molbu da kopiju stavi na

De Franceschi notes that he read the article with great satisfaction and expressed his regret that the inscription was not preserved in its entirety. With people in Istria now having seen the significance of history and with the first signs of heightened interest in history there was, De Franceschi opines, hope for future progress (it is possible that he expected a collection of funds for the printing of the *Codice Epigrafico Istriano*).

Con grande piacere vidi nella Provincia l'iscrizione polense da Lei illustrata. Danno che la insigne leggenda non sia intera. Ora che gl'Istriani sono avvertiti dell'importanza delle cose storiche, e comincia a diffondersene l'interesse, lice sperare bene per l'avvenire. (La Direzione 1928, 343, Letter 38)

Schram's second letter to Kandler, 20 February 1868

On 20 February 1868 captain Schram sent Kandler a second letter. In it he notifies Kandler that he has found one more fragment bearing a Roman inscription. Kandler saved the letter, enclosing it with the sixth volume of his conservation diary *Il Conservatore* (ULPU-K-80, f. 372-374).

/f. 372/

Pola, den 20. Februar 1868

Euer Wohlgeboren!

Ich hoffe, dass Sie die Stücke welche ich in einem Kegiern (?) eingemacht in einem Ende der Holzwolle angeheftet habe, gefunden haben.

Die Arabesken kann ich nicht copieren ohne den Stein wieder zu zerbrechen. Es hat aber Herr Dr. Gregorutti eine Copie genommen und der H. Podesta Rizzi war so gütig, diesen zu schreiben, dass er sie Euer Hochwohlgeboren zur Verfügung stellt.

Die Tafel selbst habe ich noch dem Fund sogleich dem Museum geschenkt.

Beim weiteren Ausgraben im Garten fand ich eine römische Säule senkrecht in der Erde 9' hoch, 2' dick ohne Capitel. [...] mit [...] in dem /f. 373/ umliegende Schutt(e) ein Stück ½ Zoll dicke Marmorplatte mit den Theil einer Legende leider nur einzelne Worte in kleiner Schrift.

Ich werde noch ein Stück Erde abhlassen, um vielleicht den Rest zu finden. Eine größere Ausgrabung würde [...] jedoch zuviele Unkosten bereiten, die ich im Moment mir nicht aufbringen kann.

/f. 374/

Eine Copie des Stückes Marmorplatte lege ich bei, sollte ich den Rest finden, so werde ich selben

*Egregorutti, venne e mi consegna copia dell'accezione
da lui copiata.*

Sl. 7 Kandlerova bilješka u dnu pisma kapetana Schrama (SKPU-K-80, f. 372).
Fig. 7 Kandler's note at the bottom of the letter from captain Schram (ULPU, K-80, f. 372).

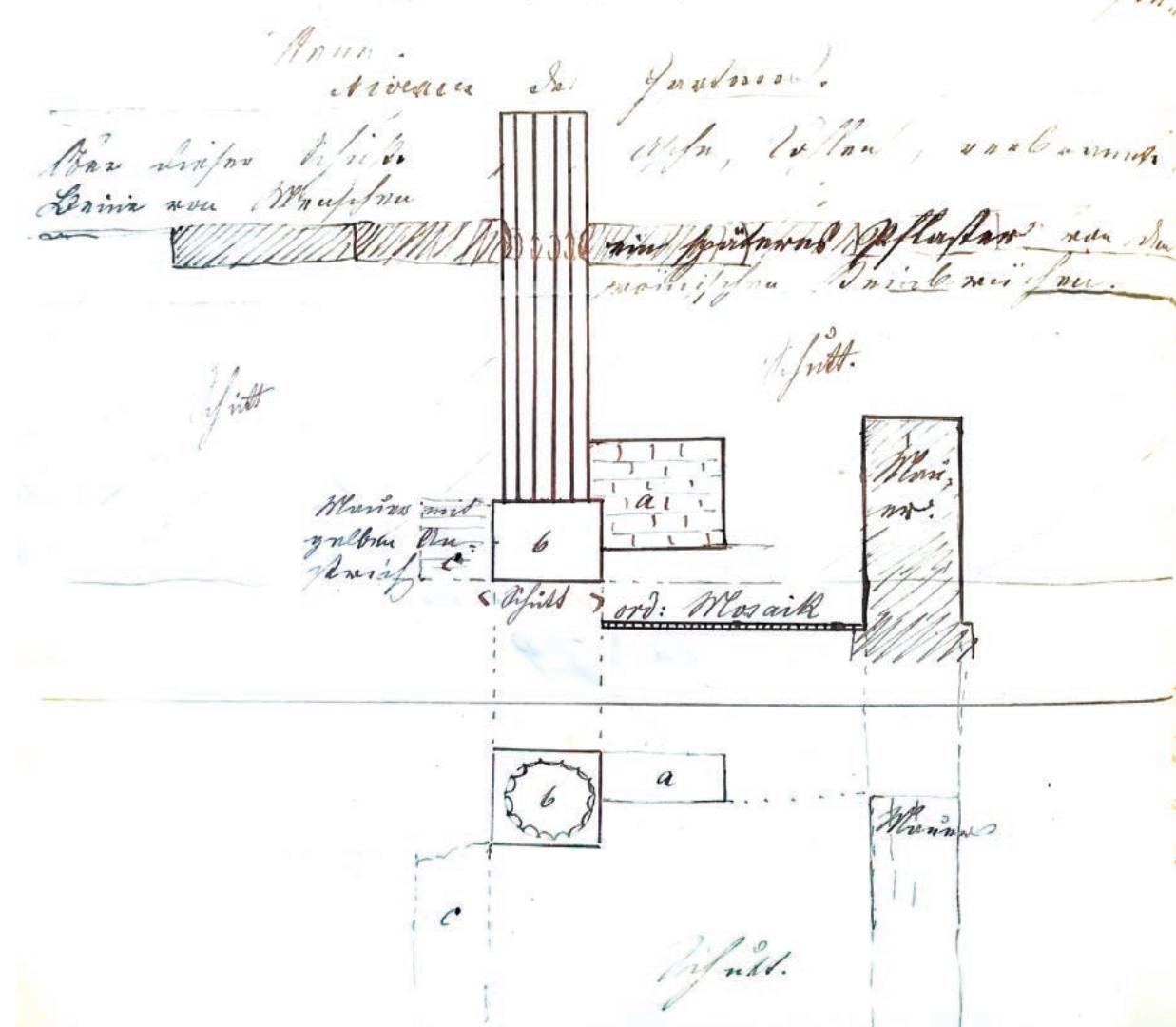
raspolaganje Kandleru. U dnu f. 372 Kandler je dopisao da mu je Gregorutti ustupio svoj prijepis natpisa.

Ploču je Schram već pri samom pronalasku poklonio muzeju.

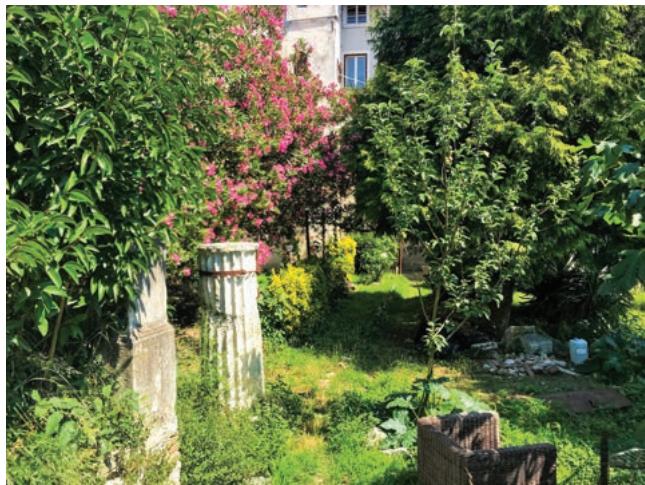
Kopajući dalje u vrtu, Schram je pronašao uspravni rimski stup, visok 9' i širok 2', bez kapitela. Među naokolo razbacanim ruševinama pronašao je komad mramorne

einsenden, ebenso über weitere Funde Mitteilungen machen.

Euer Hochwohlgeboren
Ergebenster
Herm. Schram, Gend. Oblt.
Adreße
K. K.
See Arsenals [...] in Pola

Sl. 8 Schramovo pismo Kandleru 20. II. 1868. (detajl) (SKPU-K-80, f. 373).
Fig. 8 Schram's letter to Kandler of 20 February 1868 (detail) (ULPU-K-80, f. 373).

Sl. 9 Vrt u kojem se danas (in situ) nalazi stup koji je pronašao kapetan Schram (fotografija: Darko Komšo).

Fig. 9 The garden where the column found by captain Schram stands today (in situ) (photo by: Darko Komšo).

ploče, debele pola cola (1,31 cm), s dijelom natpisa; nažalost, očuvano je samo nekoliko riječi ispisanih malim slovima.

Schram će ukloniti još jedan sloj zemlje, ne bi li možda našao ostatak natpisa. Za opsežnija iskopavanja Schram u tom trenutku nema novca.

Slijedi crtež opisanih nalaza iz profila i iz ptičje perspektive. Na crtežu je naznačena razina vrta (*Niveau des Gartens*), razina tla, prekrivenog ruševinama, pepelom i spaljenim ostacima (*Ober dieser Schütt Beine von Menschen... Asche, Sohlen (?)*, *verbrannt [..]s*), ispod toga popločanje iz kasnijeg razdoblja, od kamena iz rimskih kamenoloma (*Ein späteres Pflaster, von den römischen Steinbrüchen*). Ispod toga nalazio se debeli sloj ruševina i šuta (*Schutt*), iz koje je samo stup (b) virio iznad razine tla u Schramovo vrijeme. Lijevo od stupa nalazio se zid s ostacima žute boje (c - *Mauer mit gelbem Anstrich*), a desno ostatak drugog zida (*Mauer*). U razini ispod baze stupa nalazio se novi, tanji sloj šuta (*Schutt*), te između stupa i desnog zida pod ukrašen mozaikom (*Ord: Mosaik*). Ispod toga nalazi se tlocrt, na kojem su naznačeni stup i ostaci zidova (*Mauer*) te pod prekriven šutom (*Schutt*).

Zanimljivo je da je spomenuti stup i dalje moguće vidjeti na mjestu otkrića, u vrtu kuće koja se nalazi u ul. Castropola 17, odnosno De Villeovu usponu 13.

Schram je pismu priložio prijepis ulomka mramorne ploče i obećao da će poslati i ostale ulomke, u slučaju da ih nađe, te da će Kandlera obavijestiti o budućim otkrićima.

Ulomak

U Kandlerovu *Codice Epigrafico Istriano*, na pozadini f. 57 zaliđen je otisak na kojem nalazimo Kandlerove

At the bottom of f. 372 Kandler added the line:/ Il Dr. Gregorutti venne e mi consegnò copia dell'iscrizione di lui copiata.

Schram expresses his hope that Kandler found the fragments he salvaged, secured at one end using wood wool. The arabesques, he adds, cannot be copied without disassembling the plaque. Gregorutti, however, made a copy and Rizzi, the *podesta* in Pula, sent Gregorutti a request in writing to make the copy available to Kandler. At the bottom of f. 372 Kandler added a note indicating that Gregorutti had provided him with his transcription of the inscription.

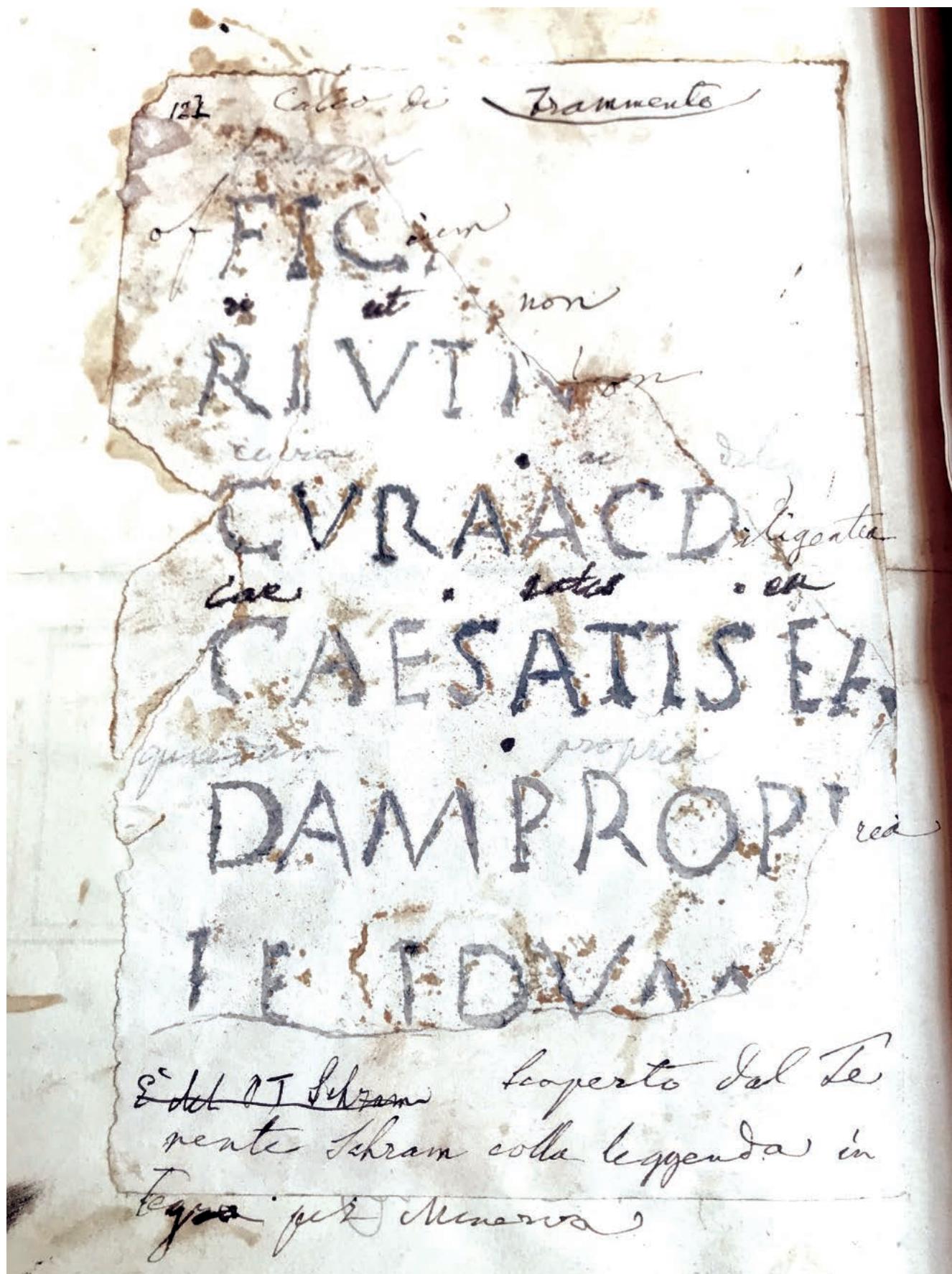
Schram had donated the plaque to the museum immediately upon its discovery.

Continuing the excavation of the garden Schram uncovered an upright nine-foot-tall and two-foot-wide Roman period column lacking the capital. Among the scattered ruins he found a piece of marble plaque, about half an inch (1.31 centimetres) thick, with part on an inscription; unfortunately, only a few words are visible in lower case letters.

Schram indicates that he would remove one more layer of soil in hopes of finding the rest of the inscription. He notes that he currently lacks funds for more extensive excavation beyond that point.

This is followed by a drawing of the described finds in profile and from a bird's eye view. Indicated on the drawing are the level of the garden ("Niveau des Gartens"), the ground level, covered in ruins, ash and burned remains ("Ober dieser Schütt Beine von Menschen... Asche, Sohlen (?), verbrannt [..]s"), beneath that a pavement from a later period done in stone from the Roman quarries ("Ein späteres Pflaster, von den römischen Steinbrüchen"). Beneath that was a thick layer of ruins and debris ("Schutt"), from which only the column (b) rose above the ground level in Schram's time. To the left of the column was a wall with residual yellow colour (c: "Mauer mit gelbem Anstrich"), and to the right the remains of another wall ("Mauer"). In the level below the base of the column there was another, thinner layer of debris ("Schutt"), and, between the column and the wall to the right, a floor with a decorated mosaic pavement ("Ord: Mosaik"). Below this was a plan view drawing indicating the column and remains of the walls ("Mauer") and a floor covered by debris ("Schutt").

The column remains visible to this day at its find site, in the garden of the house at No. 17 Ulica Castropola and No. 13 De Villeov Uspon.

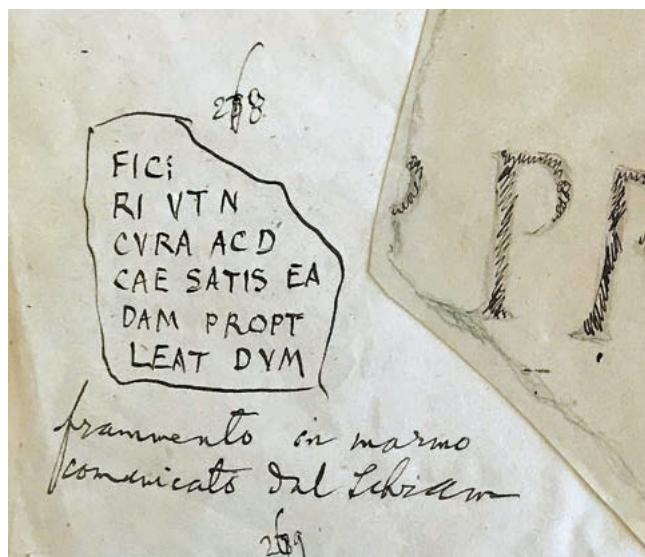

Sl. 10 Otisak ulomka koji je Schram poslao Kandleru (SKPU-K-26, f. 57v).

Fig. 10 The impression of the fragment sent by Schram to Kandler (ULPU-K-26, f. 57v).

bilješke. U lijevom gornjem kutu vidimo numeraciju 122 (na prethodnom f. 57r nalazi se natpis br. 113, na f. 60 natpis br. 123 i dalje). U desnom gornjem kutu stoji „Frammento“ (ulomak). List je naslovljen „Calco di [Schram]“ (Schramov otisak). U dnu lista piše da je natpis otkrio poručnik Schram zajedno s cijelim natpisom o Minervi: „Scoperto dal tenente Schram colla leggenda integra per Minerva“. Iz ove je bilješke moguće zaključiti da je riječ o otisku koji je Schram priložio svom drugom pismu.

Kandler na još jednom mjestu u *Codice Epigrafico Istriano* spominje ovaj ulomak. Na f. 68v pod rednim brojem 268 Kandler je nacrtao spomenuti fragment, a i ispod napisao da je riječ o mramornom ulomku koji je poslao Schram: „frammento in marmo comunicato dal Schram“.

Sl. 11 Crtež ulomka u CEI (SKPU-K-26, f. 68v).
Fig. 11 The drawing of the fragment in the CEI (ULPU-K-26, f. 68v).

Riječ je o ulomku drugog primjera natpisa s punim nazivom kolonije Pole (CIL V, 8140 = IIt. X/1, 86). Oba su primjera sadržala istovjetni tekst, samo raspoređen u retke na drugačiji način. Kandler, međutim, to nije uočio.

Ima više indikacija za to. Prvo, otisak i ilustracija ulomka dani su u *Codice Epigrafico Istriano* bez ikakve veze s bolje očuvanim natpisom. „Slavni natpis“ obraden je na f. 45-49. Schramov otisak ulomka na f. 57v (bez ikakve veze s tekstom na prednjoj strani [f. 57r], odnosno na sljedećem listu f. 59 [f. 58 nedostaje]), a crtež ulomka na f. 68v. Zatim, Kandler krivo tumači tekst ulomka. U posljednjem retku na crtežu ulomka stoji „LEAT DVM“ umjesto „(exco) LENDVM“. Riječ *excolendum* je na „glavnom“ natpisu jasno čitljiva. Da je Kandler uvidio da je riječ o jednakom tekstu, pravilno bi rekonstruirao tekst ulomka oslanjajući se na bolje očuvani natpis. Najeksplicitniji dokaz da

With his letter Schram enclosed a transcription of the fragment of the marble plaque, promising to send other fragments should he find them, and that he would notify Kandler of any future discoveries.

The Fragment

An impression is affixed to the back of f. 57 of Kandler's *Codice Epigrafico Istriano*, on which we find Kandler's notes. In the upper left corner, we see the numeration 122 (on the previous f. 57r we see inscription No. 113, on f. 60 inscription No. 123, and so forth). In the upper right corner, the word "Frammento" ("fragment"). The sheet is titled "Calco di [Schram]" ("Schram's impression"). At the bottom of the sheet is a note indicating that the plaque was discovered by lieutenant Schram with the intact Minervan inscription: "Scoperto dal tenente Schram colla leggenda integra per Minerva". From these notes we can conclude that this was the impression that Schram enclosed with his second letter.

Kandler mentions this fragment in one other place in the *Codice Epigrafico Istriano*. At f. 68v under number 268 Kandler drew the cited fragment, and below it a note to the effect that this was a marble fragment sent by Schram: "frammento in marmo comunicato dal Schram".

The fragment in question is from a second plaque bearing the inscription with the full name of the colony at Pula (CIL V, 8140 = IIt. X/1, 86). The two plaques feature the same text with a different arrangement of the lines. Kandler, however, failed to observe this.

There are multiple indicators of this. First, the impression and the illustration of the fragment are given in the *Codice Epigrafico Istriano* with no reference to the better-preserved inscription. The "celebrated" inscription is covered from f. 45 to 49. Schram's impression of the new fragment is on f. 57v (without any association with the text on the front side [f. 57r] or the following sheet f. 59 (f. 58 is missing)), and the drawing of the fragment on f. 68v. Further, Kandler erroneously interprets the text of the fragment. In the final line on the drawing of the fragment we read "LEAT DVM" instead of "(exco)LENDVM". The word *excolendum* is clearly legible on the "main" inscription. Had Kandler observed that this was the same text he would have correctly reconstructed the text of the new fragment using the better-preserved first inscription. The most explicit evidence that Kandler failed to make the connection between these two inscriptions are his own words in a letter to Luciani of 28 February.

Kandler nije povezao ova dva natpisa njegove su riječi u pismu Lucianiju od 28. veljače.

Kandlerovo pismo Lucianiju 28. veljače 1868.

U pismu Lucianiju od 28. veljače Kandler javlja da je spomenik već odavno poklonjen muzeju i smješten u Augustov hram. Spominje da je skupa s njim pronađen drugi mramorni ulomak, koji je, međutim, dio sasvim drugog natpisa, a odnosi se, vjerojatno, na građevinu u kojoj je pronađen.³⁶

Vijest da je Schram poklonio natpis – 1. ožujka 1868.

U sljedećem broju Provincije (izlazila je dva puta mjesečno), 1. ožujka, objavljena je vijest da je Schram spomenik poklonio muzeju i da je smješten u Augustov hram.³⁷ Iz drugog dijela vijesti doznajemo da je Kandler tom prilikom muzeju poklonio nadgrobni spomenik roksolanskog kralja Rasparagana. Iako je potpisani inicijalom X., ovaj je članak potekao iz Kandlerova pera; o tome svjedoče argumenti koji se u njemu navode i izbor riječi kojima se oni opisuju.

Il sig. primo tenente Schran proprietario dell'insigne leggenda che ricorda la colonia Giulia Pollentia Ercolanea di Pola, ne ha fatto dono a quel Museo di [lapidi, collocata nel tempio di Roma e di Augusto. Sappiamo che il sig. Kandler da Trieste lieto di tanto mandò a quel Museo la leggenda funebre di Rasparasano re dei Rossolani, tratta da Pola, or sono tre secoli come v'ha motivo di credere dallo scoglio dell'Oliv, ove fu rinvenuta la tomba del di lui figlio, ora al Museo. Trasportato da un luogo all'altro, potè ricuparsi dal Kandler, spezzata.

Sl. 12 Vijest da je ploča poklonjena muzeju (Kandler 1868b, 99).
Fig. 12 The news that the plaque was donated to the museum (Kandler 1868b, 99).

U konzervatorskom dnevniku 3. ožujka, Kandler je kraj koncepta spomenutog pisma podestatu Rizziju od 8. veljače dopisao: da je od podestata doznao da je Schram, veliki poklonik pulskih antičkih starina, od samog početka ploču iz Komodova razdoblja poklonio muzeju, samo

³⁶ „La lapida polense è da lunga pezza donata al Museo e collocata nel tempio di Augusto; insieme a quella fu trovato altro brandello in marmo, ma di tutt'altra leggenda, direi relativo ad edifizio. Ho mandato in dono la lapida del re dei Rossolani...“ (Radossi 2014, 135-136).

³⁷ „Il sig. primo tenente Schran proprietario dell'insigne leggenda che ricorda la colonia Giulia Pollentia Ercolanea di Pola, ne ha fatto dono a quell Museo di lapidi, collocata nel tempio di Roma e di Augusto.“ (Kandler 1868b, 99). U Augustovu je hramu spomenik ostao do 1902, v. La Direzione 1904, 3.

Kandler's letter to Luciani of 28 February 1868

In his letter to Luciani of 28 February Kandler states that the plaque had already been donated and had for some time now been with the museum; housed in the Temple of Augustus. He notes that another marble fragment had also been found along with the initial plaque, which he asserts bears an entirely different inscription and is likely associated with the building in which it was found.³⁶

The news that Schram had donated the inscription: 1 March 1868

In the following, 1 March, issue of *La Provincia* (the journal was published twice a month) it was reported that Schram had donated the plaque to the museum, which displayed it in the Temple of Augustus.³⁷ In the second part of the report we learn that Kandler had on the occasion presented to the museum the funerary stela of the Roxolani king Rasparaganus. Although signed with the initial X, this article was penned by Kandler; this is borne out by the arguments it puts forth and the manner in which they are formulated.

In his conservation diary Kandler on 3 March, along with the draft of the cited letter to the *podesta* Rizzi of 8 February, added a note indicating that the *podesta* had learned that Schram—a great enthusiast for the antiquities of Pula—had in fact promptly donated the Comodian period plaque to the museum, and had held on to it only long enough to take the impressions (squeezes) of the inscription. Rizzi had no information to offer him concerning the Venetian leasehold or of a Minervan complex. Kandler notes that he is not permitted to write abroad and, as such, cannot obtain other data.³⁸

Oggi 3 Marzo 1868. ho rilevato a voce dal Podesta signor Nicolo Rizzi che il Tenente Schram, amorosissimo delle cose antiche di Pola, abbia fino da origine fatto dono della lapida Comodiana, lasciata qualche tempo a sue mani per farne calchi. Nulla seppe dirmi sulla proprietà delle cose dell'Isola Minervia, però

³⁶ “La lapida polense è da lunga pezza donata al Museo e collocata nel tempio di Augusto; insieme a quella fu trovato altro brandello in marmo, ma di tutt'altra leggenda, direi relativo ad edifizio. Ho mandato in dono la lapida del re dei Rossolani...” (Radossi 2014, 135-136).

³⁷ “Il sig. primo tenente Schran proprietario dell'insigne leggenda che ricorda la colonia Giulia Pollentia Ercolanea di Pola, ne ha fatto dono a quell Museo di lapidi, collocata nel tempio di Roma e di Augusto.” (Kandler 1868b, 99). The monument remained at the Temple of Augustus through to 1902 (see *La Direzione* 1904, 3).

³⁸ In 1866 Venice was annexed to the unified Italy, and Kandler was unable to obtain data directly from Venice.

ju je zadržao izvjesno vrijeme kako bi napravio otiske. Rizzi mu nije znao reći ništa o mletačkom vlasništvu i Minervinu kompleksu. Kandler nema mogućnost pisati u inozemstvo, pa ne može doći drugih podataka.³⁸

„Oggi 3 Marzo 1868. ho rilevato a voce dal Podesta signor Nicolo Rizzi che il Tenente Schram, amoroissimo delle cose antiche di Pola, abbia fino da origine fatto dono della lapida Commodiana, lasciata qualche tempo a sue mani per farne calchi. Nulla seppe dirmi sulla proprieta delle cose dell'Isola Minervia, però che alla Marciana v'erano operati fatti da non molto. Non mi è lecito corrispondere coll'estero, prontamente, non ho più relazioni.“ (SKPU-K-80, f. 403).

Činjenicu da je Schram svojevoljno poklonio spomenik muzeju Kandler opet spominje u pismu podestatu Rizziju od 5. ožujka 1868. U istom pismu hvali povijesno i arheološko znanje kapetana Schrama, supruga kćeri pokojnog Andree Razza, i njegovu skrb za antičke nalaze.³⁹

Početkom ožujka natpis s punim nazivom kolonije Pole još je bio vijest. Kandler je 7. ožujka podestatu Muggie poslao njegov prijepis (*apografo*) (SKPU-K-80, f. 340-341). Istoga dana, u pismu Francescu Gramaticopoli Kandler pojašnjava kako istraživači katkada bezuspješno uporno i mukotrpno tragaju za nečim, dok ih u drugom slučaju posluži sreća, pa neočekivano naiđu na nalaz velike vrijednosti, kako se to dogodilo nedavno sa slavnim natpisom iz vrta Razzovih.⁴⁰ U oba pisma Kandler naglašava činjenicu da su Schram i natpis povezani s obitelji Razzo.

Vijesti o natpisu zatim polako zamiru. Pula je rasla, broj njezinih stanovnika se povećavao, podizale su se brojne građevine. Tijekom građevinskih radova otkrivani su novi spomenici i pažnja istraživača preusmjerila se na njih. Natpis je ponovo postao predmet Kandlerove i Lucianijeve prepiske krajem 1869. godine.

Luciani Kandleru 26. studenog 1869. - pronalazak CIL V, 8140

Luciani je 26. studenog Kandleru poslao do sada neobjavljeni pismo, sačuvano u Kandlerovu konzervatorskom dnevniku (SKPU-K-94, f. 110-112):

³⁸ Venecija je 1866. pripojena ujedinjenoj Italiji, pa Kandler nije mogao dobiti podatke izravno iz Venecije.

³⁹ „.... meglio promette dal Primo Tenente Schramm, zelante delle cose antiche, marito della figlia del fù Andrea Razzo. La insigne lapida dello Schramm riparò al Museo donata spontaneamente dal proprietario, dal quale possono attendere altre cose.“ (SKPU-K-80, f. 350-351).

⁴⁰ „.... il caso viene fortunatamente in soccorso col porre alla luce cose importantissime, siccome fù recentemente il reinvenimento dell'insigne leggenda nel giardino Razzo (SKPU-K-80, f. 342).

che alla Marciana v'erano operati fatti da non molto. Non mi è lecito corrispondere coll'estero, prontamente, non ho più relazioni. (ULPU-K-80, f. 403)

The fact that Schram of his own volition donated the plaque to the museum is again referred to by Kandler in his letter to the *podesta* Rizzi of 5 March 1868. In this letter he also lauds captain Schram's historical and archaeological expertise, noting that he was husband to the daughter of the late Andrea Razzo, and praises his concern for antiquity period finds.³⁹

In early March the inscription bearing the full name of the colony at Pula was still current in the news. Kandler sent his transcription (“*apografo*”) (ULPU-K-80, f. 340-341) to the *podesta* in Muggia on 7 March. That same day, in a letter to Francesco Gramaticopolo, Kandler explains that scholars at times search persistently and painstakingly for something without success, while in other cases a stroke of good fortune will come and they unexpectedly come across a find of great value, as happened recently with the celebrated find of the inscription in the Razzo garden.⁴⁰ In both letters Kandler does not fail to underline the fact that both Schram and the inscription have an association with the Razzo family.

The news of the inscription slowly took a back seat. Pula was growing, its population expanding, and many buildings were being erected. The associated construction works led to fresh discoveries and the attention of researchers shifted to these new finds. The inscription was again the subject of correspondence between Kandler and Luciani in late 1869.

Luciani to Kandler, 26 November 1869: the find of CIL V, 8140

On 26 November Luciani sent Kandler a letter, first published here and preserved in Kandler's conservator's diary (ULPU-K-94, f. 110-112):

/f. 110/

Albona, 26 novembre 1869

Carissimo Kandler,

Il mio silenzio ti deve parere stranissimo, e giustamente, ma... ho avuto per mano faciende di famiglia e d'amici poco piacevoli, anzi noiosissime, che mi tolsero più che

³⁹ “...meglio promette dal Primo Tenente Schramm, zelante delle cose antiche, marito della figlia del fù Andrea Razzo. La insigne lapida dello Schramm riparò al Museo donata spontaneamente dal proprietario, dal quale possono attendere altre cose.” (ULPU-K-80, f. 350-351).

⁴⁰ “...il caso viene fortunatamente in soccorso col porre alla luce cose importantissime, siccome fù recentemente il reinvenimento dell'insigne leggenda nel giardino Razzo,” (ULPU-K-80, f. 342).

/f. 110/

Albona, 26 novembre 1869

Carissimo Kandler,

Il mio silenzio ti deve parere stranissimo, e giustamente, ma... ho avuto per mano faciende di famiglia e d'amici poco piacevoli, anzi noiosissime, che mi tolsero più che il tempo la voglia di comunicar coi lontani. Temetti che dallo scritto non traspiri troppo il fastidio dell'animo, e tacqui anche con te. Mi sollevai piuttosto collo stendere le alcune notizie sulla patria di Flavio che oggi ti mando sotto fascia. Domando in una prossima lettera la tua critica, e sono rassegnato a ricevere i tuoi rimproveri per alcune parti dello scritto. Io intanto ho letto con piacere e profitto quanto stampasti sulla Tavola Clesiana: pure non tacerò che potevi omettere il salto di fianco fatto ad onore e gloria di P. P. Vergerio Vescovo. Non siamo [d']accordo nel giudicarlo, ma forse avrò torto.

Per far stampare alla meno peggio le Notizie [ed] i Documenti di Flacio sono stato a Pola due giorni, legato alla Tipografia come un proto. Pure [ve]ddi di volo le lapidi del Seraschin (quelle che [non] furono ricacciate nella muratura del [can?]ale). Non ho avuto tempo di ricopiarle, /f. 111/ ma sulla pietra si possono leggere, e le leggerò, se ritorno a Pola, come penso, in dicembre.

Nel partire poi ebbi una fortuna. Attento! Trovai in modo veramente miracoloso un brano, rotto in due, d'una tavola di marmo scritta. Vederlo e pensare che sia uno brano della tavola donata dallo Schram l'anno scorso al Museo fu un punto solo, ma io non potevo più ritornare indietro a verificare, ne volli affidarne ad altri lo incarico, per timore di non perdere la capra ed i cavali. Portai meco la piastrella e giunto a casa e presa sott'occhio la epigrafe com'è stampata nella *Provincia*, mi confermo nel sospetto e nella speranza. Od è uno dei pezzi che mancano /in questa/, od è il pezzo di un secondo esemplare dell'epigrafe stessa. Il mio brano confermerebbe l'aggiustatezza dei tuoi supplementi, ma nella stampa della Provincia non discerno bene quali sieno le precise parole e lettere originali esistenti o supplite. Bisogna che mi faccia un favore, che mi mandi copia esatta dell'iscrizione con segnate precisamente le parole da te supplite. /f. 112/ Scusa se ti tengo in curiosità e ti domando l'iscrizione prima di mandarti il supplemento. La cosa sarebbe troppo meravigliosa e voglio per me il primo gusto ed il primo disinganno. Se è come penso, sono troppo fortunato; ho un Genio amico che m'accompagna, in queste cose, non in tutte, però.

Di quando mi scrivi circa le isole Elettridi parleremo un altro di, oggi in verità mi manca il tempo.

il tempo la voglia di comunicar coi lontani. Temetti che dallo scritto non traspiri troppo il fastidio dell'animo, e tacqui anche con te. Mi sollevai piuttosto collo stendere le alcune notizie sulla patria di Flavio che oggi ti mando sotto fascia. Domando in una prossima lettera la tua critica, e sono rassegnato a ricevere i tuoi rimproveri per alcune parti dello scritto. Io intanto ho letto con piacere e profitto quanto stampasti sulla Tavola Clesiana: pure non tacerò che potevi omettere il salto di fianco fatto ad onore e gloria di P. P. Vergerio Vescovo. Non siamo [d']accordo nel giudicarlo, ma forse avrò torto.

Per far stampare alla meno peggio le Notizie [ed] i Documenti di Flacio sono stato a Pola due giorni, legato alla Tipografia come un proto. Pure [ve]ddi di volo le lapidi del Seraschin (quelle che [non] furono ricacciate nella muratura del [can?]ale). Non ho avuto tempo di ricopiarle, /f. 111/ ma sulla pietra si possono leggere, e le leggerò, se ritorno a Pola, come penso, in dicembre.

Nel partire poi ebbi una fortuna. Attento! Trovai in modo veramente miracoloso un brano, rotto in due, d'una tavola di marmo scritta. Vederlo e pensare che sia uno brano della tavola donata dallo Schram l'anno scorso al Museo fu un punto solo, ma io non potevo più ritornare indietro a verificare, ne volli affidarne ad altri lo incarico, per timore di non perdere la capra ed i cavali. Portai meco la piastrella e giunto a casa e presa sott'occhio la epigrafe com'è stampata nella *Provincia*, mi confermo nel sospetto e nella speranza. Od è uno dei pezzi che mancano /in questa/, od è il pezzo di un secondo esemplare dell'epigrafe stessa. Il mio brano confermerebbe l'aggiustatezza dei tuoi supplementi, ma nella stampa della Provincia non discerno bene quali sieno le precise parole e lettere originali esistenti o supplite. Bisogna che mi faccia un favore, che mi mandi copia esatta dell'iscrizione con segnate precisamente le parole da te supplite. /f. 112/ Scusa se ti tengo in curiosità e ti domando l'iscrizione prima di mandarti il supplemento. La cosa sarebbe troppo meravigliosa e voglio per me il primo gusto ed il primo disinganno. Se è come penso, sono troppo fortunato; ho un Genio amico che m'accompagna, in queste cose, non in tutte, però.

Di quando mi scrivi circa le isole Elettridi parleremo un altro di, oggi in verità mi manca il tempo.

Saluta i tuoi carissimamente, e credi all'affetto costante del

Tuo

Luciani T.

Se hai a mano la copia calcata, indicami, prego, la misura delle lettere nelle linee di mezzo e inferiori, anche all'incirca.

Saluta i tuoi carissimamente, e credi all'affetto
costante del

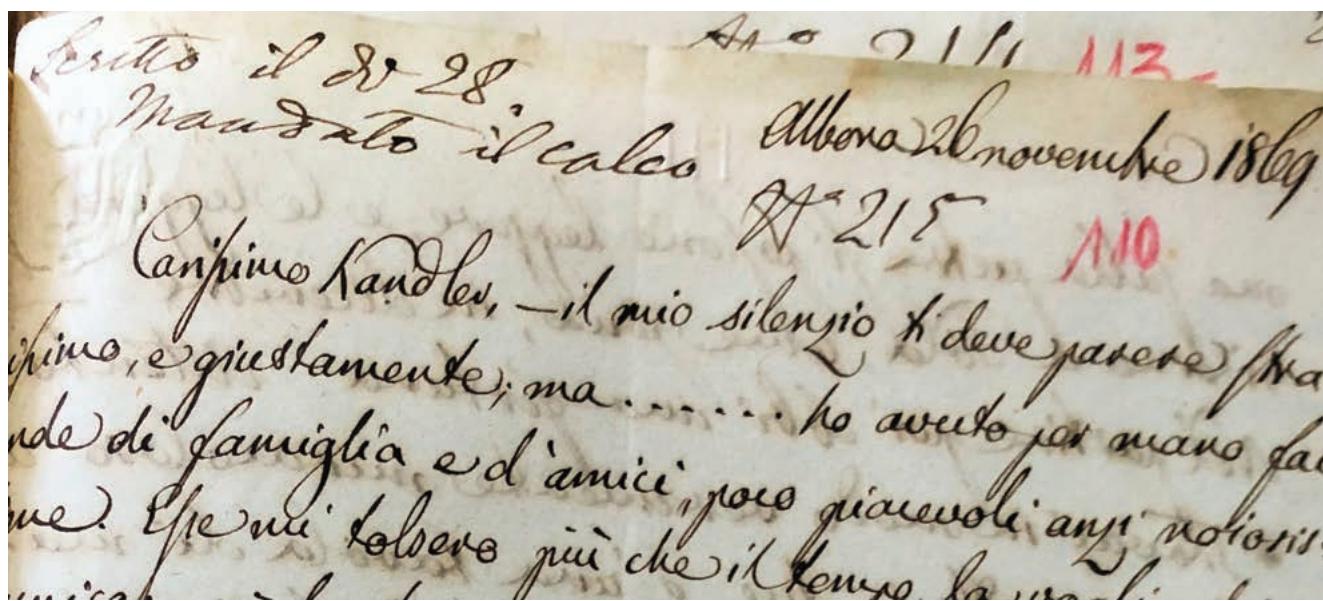
Tuo

Luciani T.

Se hai a mano la copia calcata, indicami, prego, la
misura delle lettere nelle linee di mezzo e inferiori,
anche all'incirca.

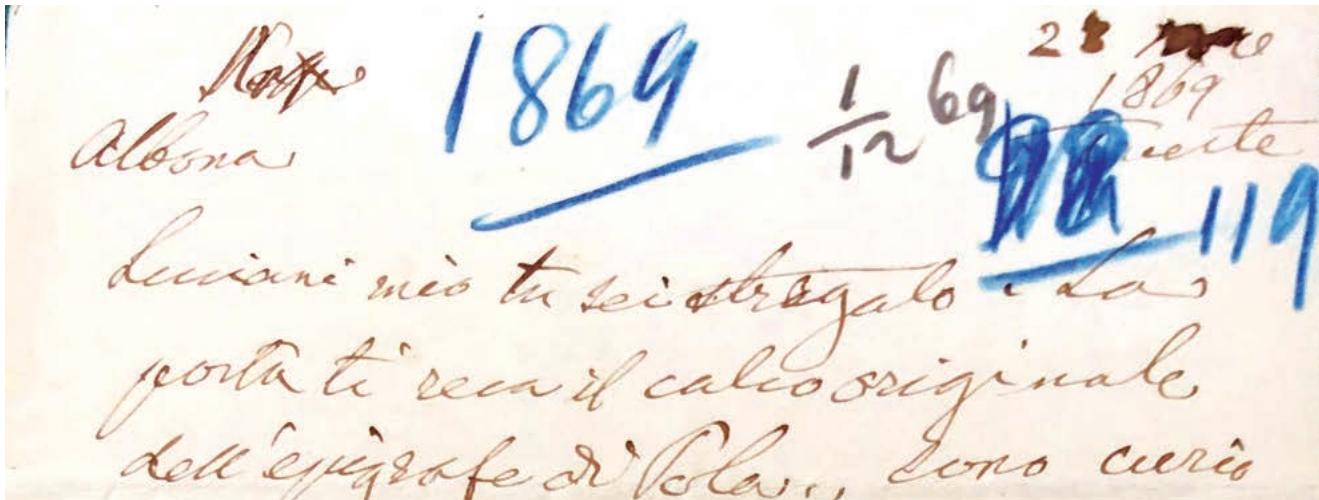
Na početku pisma Luciani se ispričava što se dugo
nije javljaо; njegova je šutnja posljedica osobnih nedača.
Zatim se osvrće na svoje i Kandlerove najnovije članke.
Radi tiskanja izvjesnih spisa Luciani je proveo dva dana
u Puli. Na odlasku iz Pule zadesila ga je – Pazi sada!
(*Attento!*) neobična sreća. Na čudesan način pronašao
je ulomak mramorne ploče s natpisom, polomljen u
dva dijela. Odmah je pomislio da je to dio ploče koju
je Schram prethodne godine poklonio muzeju, ali nije
imao vremena da se vrati i usporedi ulomak s pločom
i tako se uvjeri u točnost svoje pretpostavke. Rečeni
zadatak nije htio povjeriti nikome, jer se bojao da bi
mogao izgubiti i ovce i novce. Ponio je ulomak sa
sobom i po povratku kući usporedio prijepis natpisa
objavljen u *Provinciji* sa spomenutim ulomkom. To je
samo potvrdilo njegove pretpostavke i potaklo novu nadu.
Riječ je, smatra Luciani, ili o jednom od nedostajućih
dijelova ploče, ili o dijelu drugog primjerkra natpisa istog
sadržaja. Pronalazak ovog novog ulomka potkrijepio bi,
istiće Luciani, Kandlerov zahtjev da u *Provinciji* objave
dopune (*v. supra*). U Kandlerovu članku Luciani ne
može jasno razlučiti izvorni tekst od rekonstrukcije, pa
moli Kandlera za precizni prijepis s jasno naznačenim
rekonstruiranim slovima. Luciani se ispričava što Kandlera
drži u neizvjesnosti i traži prijepis, a sam ne šalje dopunu.

In opening the letter Luciani first offers his apologies
for the long hiatus in their communications, noting that
his silence was the result of some personal issues. He then
turns to his and Kandler's latest articles. Luciani notes
that he spent two days in Pula related to the printing of
some documents. He remarks on his unusual fortune,
“attento!” (“give heed!”) during his departure from
Pula. By a truly marvellous turn of events he came
across a fragment from a marble plaque broken into
two parts and bearing an inscription. His first thought
was that this was part of the plaque that Schram had
donated to the museum the previous year, but did not
have the time to return and compare the fragment
with the plaque and to verify his speculation. He was
unwilling to entrust another with this assignment,
fearful of finding himself in a lose-lose situation. He
took the fragment home and upon his return compared
the transcription of the inscription published in *La
Provincia* with the new fragment. This only confirmed
his supposition and encouraged his hopes. This was,
Luciani contends, either one of the missing pieces of
the plaque, or a part of a second plaque with a matching
inscription. The find of this new fragment would
support, Luciani notes, Kandler's request that *La Provincia*
publishes the amendments (*v. supra*). Luciani notes that
he cannot clearly distinguish the surviving text from
the reconstructed segments in Kandler's article, and he
requests of Kandler that he provide a precise transcription,
clearly indicating the reconstructed letters/segments.
Luciani expresses his apology for keeping Kandler on
tenterhooks and for requesting the transcription rather

Sl. 13 Zaglavje Lucianijeva pisma Kandleru od 26. XI. 1869. (SKPU-K-94, f. 110).

Fig. 13 The header of Luciani's letter to Kandler of 26 November 1869 (ULPU-K-94, f. 110).

Sl. 14 Zaglavje Kandlerova pisma Lucianiju od 28. XI. 1869. (SKPU-K-16, Sv. 1, Pismo 119).

Fig.14 The header of Kandler's letter to Luciani of 28 November 1869 (ULPU-K-16, vol. 1, Letter 119).

Riječ je o pravom čudu, pa Luciani želi prvi osjetiti užitak razrješenja zagonetke. Ako stvari stoje kako misli, osmjejhnu mu se nevjerojatna sreća i to je znak da ga prati andeo čuvan – ali samo na poslovnom planu, ne u ostalome. Nakon pozdravnih riječi, Luciani je dodao molbu da mu Kandler, ako raspolaže otiskom, javi koje su dimenzije slova u sredini i dnu natpisa.

U zagлавju je Kandler dopisao da je na pismo odgovorio 28. studenog i da je poslao otisak natpisa. Pismo je numerirao brojem 215.⁴¹

Kandler je odgovorio 28. studenog (Radossi pismo krivo datira u 23. studenog 1869., vjerojatno jer brojevi 3 i 8 nalikuju, a nadnevak je u izvorniku umrljan, Radossi 2014, 296-299).

Šaljivo primjećuje da je Luciani pod utjecajem čarolije. Šalje mu originalni otisak pulskog natpisa i s nestrpljenjem iščekuje rezultat Lucianijeve usporedbe otiska s pronađenim ulomkom. Ni na koji način nije uspio nagovoriti uredništvo *Provincije* da u kurzivu otisnu dodatne podatke o natpisu.⁴²

Lucianijevo pismo Kandleru 29. studenog 1869. - opis otkrića CIL V, 8140

Luciani je Kandleru odgovorio 29. studenog 1869. i ovom do sada neobjavljenom pismu priložio otisak ulomka. Pismo i otisak Kandler je sačuvao u konzervatorskom dnevniku označivši otisak brojem 217, a pismo brojem

⁴¹ „Scritto il di 28. Mandato il calco. No. 215.“ (SKPU-K-94, f. 110).

⁴² „Luciani mio, tu sei stregato. La posta ti reca il calco originale dell'epigrafe di Pola. Sono curioso di sapere cosa ne uscirà. Non ci fu modo di persuadere la *Provincia* a stampare in corsivo li supplementi.“ (Radossi 2014, 296).

than himself sending the supplement: he sees this as truly miraculous and would prefer to save for himself the joy or disappointment of the resolution. If things are as he suspects them to be, he feels himself to have been visited by a most incredible stroke of luck, as if accompanied by a guardian angel—in these matters at least, if not in all other affairs. Following his closing line Luciani adds the request that Kandler, if he has an impression of the plaque, notify him of the dimensions of the letters at the middle and bottom of the inscription.

In the header Kandler added the note that he responded to this letter on 28 November and sent the impression of the inscription. The letter is numbered 215.⁴¹

Kandler sent his response on 28 November. Radossi erroneously dates the letter to 23 November 1869, likely on account of the similarity between the numbers 3 and 8 and the fact that the date is smudged in the original (Radossi 2014, 296-299).

Kandler notes in jest that Luciani is possessed by some sorcery. He sends the original impression of the Pula inscription and eagerly anticipates the results of Luciani's comparison of the impression with the newly found fragment. He notes that he was utterly unsuccessful in moving the editorial board of *La Provincia* to, in italics, print the additional data concerning the inscription.⁴²

⁴¹ „Scritto il di 28. Mandato il calco. No. 215.“ (ULPU-K-94, f. 110).

⁴² „Luciani mio, tu sei stregato. La posta ti reca il calco originale dell'epigrafe di Pola. Sono curioso di sapere cosa ne uscirà. Non ci fu modo di persuadere la *Provincia* a stampare in corsivo li supplementi.“ (Radossi 2014, 296).

218. Dodao je i prijepis natpisa izrezan iz *Provincije* (SKPU-K-94, f. 42-46).

/f. 42/

/Kandlerova numeracija: 218/

Carissimo Kandler,

Non è precisamente dei pezzi che mancano alla tavola deposta nel Museo di Pola, ma è un pezzo di altra consimile, di un altro esemplare, e come direbberi, di altra edizione, differente alcun poco soltanto nella divisione delle linee.

Restituisco sotto fascia i calchi della prima, e unisco tre calchi fatti in fretta del nuovo frammento. Anche questa è tavola di marmo, ma più sottile, cosa alla quale non avevo subito riflettuto; è duo centimetri. C'è differenza, come puoi osservare, nella forma degli F, ma il complesso della scrittura le mostra contemporanee e se non opera dello stesso quadratorio, probabilmente opera della stessa officina. Nella raccolta di Cividale mi pare esistono due tavole di bronzo ritrovate a Giulio Carnico, l'una assai mancante, supplita dal Labus, l'altra intiera venuta a luce più tardi. Nessuna differenza, se ben rammento, tra le due, altro che nella ripartizione delle linee.

Vale la pena che ti dica anche come sia venuto in possesso di questo frammento spezzato in due. In casa d'amici (Albonesi /f. 43/ domiciliati a Pola) ho chiesto conto degli studii e della diligenza di un fanciullino. Mi risposero che passò nella seconda reale, e prende interesse allo studio delle cose naturali, e in questo mi portarono fuori una cassetta dove raccoglie delle pietre, dei marmi, e ogni genere di minerali, raccolta incipiente e affatto fanciullesca. Tra le pietruccole i era il più piccolo frammento colle tre lettere FIC, coperte in parte da un listino di carta con sopravi scritto Marmor. Le tre lettere mi fecero l'impressione, suppono, che fa il sorcio al gatto, o al cane la lepre; adocchiai subito che il frammentino fu rotto di fresco, e seppi che fu rotto dal fanciullo stesso, perchè più grande avrebbe tolto il posto ad altre pietruccole, e perchè a lui bastava quel tanto per avere un campione di marmo bianco. Rimproverato, mi si scusò e portò fuori l'altro frammento che non avaeva distrutto, e mi disse che trovò il pezzo dalle parti del Zaro. Io ero in partenza e non potevo più /f. 44/ andare nè a Zaro, nè al Museo: venni in Albona e ti scrissi. Ora ti ringrazio della sollecitudine con cui corrispondesti alla mia domanda, e lascio a te il farne deduzioni e applicazioni.

Dal prossimo numero della Provincia rileverai, credo, che abbiamo portato sotto la loggia di Albona anche la lapida dela Respublica Albone<n>sium che era in una chiesa campestre.

Luciani's letter to Kandler of 29 November 1869: a description of the discovery of CIL V, 8140

Luciani responded to Kandler on 29 November 1869, enclosing an impression of the fragment to this letter (first published here). Kandler added the letter and the impression in his conservation diary, labelling the impression number 217, and the letter number 218. He also added the transcription of the inscription cut out of *La Provincia* (ULPU-K-94, f. 42-46).

/f. 42/

/Kandler's numeration: 218/

Carissimo Kandler,

Non è precisamente dei pezzi che mancano alla tavola deposta nel Museo di Pola, ma è un pezzo di altra consimile, di un altro esemplare, e come direbberi, di altra edizione, differente alcun poco soltanto nella divisione delle linee.

Restituisco sotto fascia i calchi della prima, e unisco tre calchi fatti in fretta del nuovo frammento. Anche questa è tavola di marmo, ma più sottile, cosa alla quale non avevo subito riflettuto; è duo centimetri. C'è differenza, come puoi osservare, nella forma degli F, ma il complesso della scrittura le mostra contemporanee e se non opera dello stesso quadratorio, probabilmente opera della stessa officina. Nella raccolta di Cividale mi pare esistono due tavole di bronzo ritrovate a Giulio Carnico, l'una assai mancante, supplita dal Labus, l'altra intiera venuta a luce più tardi. Nessuna differenza, se ben rammento, tra le due, altro che nella ripartizione delle linee.

Vale la pena che ti dica anche come sia venuto in possesso di questo frammento spezzato in due. In casa d'amici (Albonesi /f. 43/ domiciliati a Pola) ho chiesto conto degli studii e della diligenza di un fanciullino. Mi risposero che passò nella seconda reale, e prende interesse allo studio delle cose naturali, e in questo mi portarono fuori una cassetta dove raccoglie delle pietre, dei marmi, e ogni genere di minerali, raccolta incipiente e affatto fanciullesca. Tra le pietruccole i era il più piccolo frammento colle tre lettere FIC, coperte in parte da un listino di carta con sopravi scritto Marmor. Le tre lettere mi fecero l'impressione, suppono, che fa il sorcio al gatto, o al cane la lepre; adocchiai subito che il frammentino fu rotto di fresco, e seppi che fu rotto dal fanciullo stesso, perchè più grande avrebbe tolto il posto ad altre pietruccole, e perchè a lui bastava quel tanto per avere un campione di marmo bianco. Rimproverato, mi si scusò e portò fuori l'altro frammento che non avaeva distrutto, e mi disse che trovò il pezzo dalle parti del Zaro. Io ero in partenza e non potevo più /f. 44/ andare nè a Zaro, nè al Museo: venni in Albona e ti scrissi. Ora ti ringrazio della sollecitudine con cui

Per oggi, attendendo con desiderio tue lettere, chiudo stringendoti affettuosamente la mano.

Il Tuo

T. Luciani

Cijelo pismo posvećeno je pronađenom ulomku. Ulomak nije nedostajući dio ploče koja je izložena u muzeju, već je dio druge slične ploče, drugog primjerka, odnosno, kako bi se to kazalo suvremenim jezikom, drugog izdanja. Jedina razlika između dvaju natpisa je drugačiji raspored teksta po redcima. Luciani vraća Kandleru otisak prvog natpisa i šalje tri na brzinu izrađena otiska novog ulomka. I ovaj ulomak je od mramora, ali je ploča tanja, debela oko dva centimetra. Luciani prekorava sebe što odmah nije uočio spomenutu razliku. Uočljiva je razlika u načinu pisanja grafema F, ali je iz oblika slova razvidno da su oba natpisa nastala u isto vrijeme, ako ne ispod dlijeta istog klesara, onda u istoj radionici. Luciani zatim razmatra pitanje zašto bi ploča bila isklesana u dva primjerka. U Čedadu postoje, napominje on, dvije brončane ploče iz *Iulium Carnicum*, koje se međusobno također razlikuju samo u rasporedu teksta po redcima.

Luciani zatim opisuje kako je došao u posjed ulomka. Kada je posljednji put bio u Puli, bio je u kući prijatelja, Labinjana koji su se nastanili u Puli. Luciani je upitao kako njihov sin napreduje u školi. Roditelji su pohvalili sina koji je upisao drugi razred realne škole i gajio interes za prirodoslovje. Iznijeli su pred Lucianija kutiju u kojoj je dječak čuvaо prikupljeno kamenje: raznovrsne mramorne ulomke i minerale. Zbirka je bila početnička i u svemu dječačka. Među kamenčićima Luciani je ugledao manji od dva dijela predmetnog ulomka na kojem su bila uklesana slova FIC, prekrivena djelomično komadom papira na kojem je pisalo „Marmor“. Luciani je reagirao kao mačka kada ugleda miš ili pas koji je ugledao zeca – odmah je uočio da je djelić nedavno odlomljen i uvidio da ga je polomio spomenuti dječak, jer bi veliki komad zauzeo previše mjesta u kutiji, a njemu je i taj manji komadić bio dovoljan kao primjerak bijelog mramora. Luciani je izgrdio dječaka koji se ispričao i donio drugi dio ulomka koji nije uništilo. Kazao je da je ulomak našao na području Zara. Luciani je već bio na odlasku i nije imao vremena da ode ni do Zara, ni do muzeja. Vratio se u Labin i napisao Kandleru pismo. Luciani Kandleru zahvaljuje na marljivosti (tal. *sollecitudine* – igra se riječima, jer se lat. *sollicitudo* spominje u natpisu s nazivom kolonije Pole kao vrlina zbog koje je odlikovan Setidije Abaskant, prim. aut.) s kojom je Kandler odgovorio na njegovu molbu.

Luciani je pismu priložio i sljedeći otisak (Sl. 15).

Riječ je, vidimo, o otisku ulomka koji je pronašao Schram gotovo dvije godine prije i čiji je otisak poslao

corrispondesti alla mia domanda, e lascio a te il farne deduzioni e applicazioni.

Dal prossimo numero della Provincia rileverai, credo, che abbiamo portato sotto la loggia di Albona anche la lapida dela Respublica Albone<n>sium che era in una chiesa campestre.

Per oggi, attendendo con desiderio tue lettere, chiudo stringendoti affettuosamente la mano.

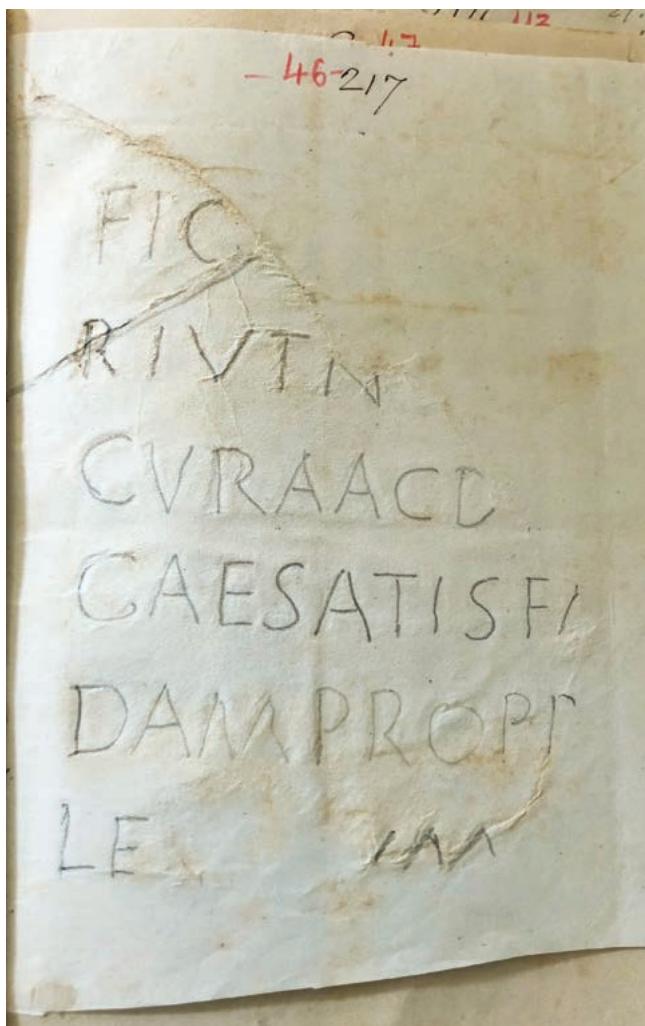
Il Tuo

T. Luciani

The entire letter is dedicated to the newly discovered fragment. The fragment is not a missing part of the plaque now exhibited at the museum, but is rather a part of a second, similar plaque, a second copy, or, as we would now say, a second edition. The only difference between the two inscriptions is the arrangement of the text by lines. Luciani returns to Kandler the impression of the first inscription and sends two hastily made impressions of the new fragment. This fragment is also marble, but the plaque is thinner, about two centimetres thick. Luciani admonishes himself for having not immediately observed this difference. There is an evident difference in the manner of writing the grapheme F, but from the forms of the letter it is evident that both inscriptions were made in the same period, if not by the same carver, then at the same workshop. Luciani then considers the matter of why two copies of the plaque would have been made. In Cividale, he notes, there are two bronze plates from *Iulium Carnicum*, also differentiated only by the arrangement of the text by lines.

Luciani then describes the manner by which he came into possession of the fragment. During his last visit to Pula he visited the house of some friends, natives of Labin that had relocated to Pula. Luciani expressed interest in their son's progress in school. The parents commended their son, enrolled in the second grade of secondary school [realschule] and exhibiting an interest in the natural sciences. They showed Luciani a box in which the boy had collected rocks: various fragments of marble and minerals. The collection was that of a beginner and in all manner boyish. Among the rocks Luciani saw the smaller of the two fragments in question, bearing the inscribed letters FIC, partially covered with a piece of paper on which the word "marmor" was written. Luciani notes that his reaction was that of a cat when it sees a mouse or of a dog when it catches sight of a hare: he immediately realized that the small fragment was recently broken off a larger piece, and that it had been broken off by the boy since the larger complete fragment would have occupied too much space in the box, and for the boy the small piece

Kandleru. Na Schramovu otisku nema traga loma u gornjem lijevom kutu koji je vidljiv na Lucianijevu otisku i koji potvrđuje Lucianijevu tvrdnju da je ulomak nedavno slomljen.

Sl. 15 Otisak ulomka koji je Luciani poslao Kandleru 29. XI. 1869. (SKPU-K-94, f. 46).

Fig. 15 The impression of the fragment that Luciani sent to Kandler on 29 November 1869 (ULPU-K-94, f. 46).

Luciani je odmah uočio ono što je Kandleru promaklo – da je riječ o istovjetnom sadržaju kao na prvočrivenom natpisu. To je fascinantno, imajući u vidu da Luciani, premda podrijetlom iz plemičke obitelji, nije imao nikakvo formalno obrazovanje; osnovno obrazovanje stekao je od kućnog učitelja, ali je stručno bio samouk (Bertoša, M./Bertoša, S. 2020.). Podsjetimo se da sam nije umio rekonstruirati i rastumačiti natpis, već je za pomoć molio Mommsena i Kandlera.

Kandler Lucianiju nije spomenuo da je već vido otisak navedenog ulomka, niti da je riječ o Schramovu pronalasku. U pismu Lucianiju od 3. prosinca 1869. Kandler na dugo i ushićeno Lucianijevu pismo o pronalasku spomenutog

was a sufficiently large piece of white marble. Luciani upbraided the boy, who offered an apology and brought to him the other piece. The boy indicated that he had found the fragment in the Zaro area. Luciani was already on his way to leave Pula, and did not have the time to visit Zaro or the museum. He returned to Labin and penned his letter to Kandler. Luciani thanks Kandler for the solicitude (Italian: “sollecitudine”: this appears to be something of a play on words as the Latin “sollicitudo” is found in the inscription with the name of the colony at Pula as the virtue for which Settidius Abascantus is rewarded) Kandler demonstrated in responding to his request.

With his letter Luciani enclosed the impression (Fig. 15).

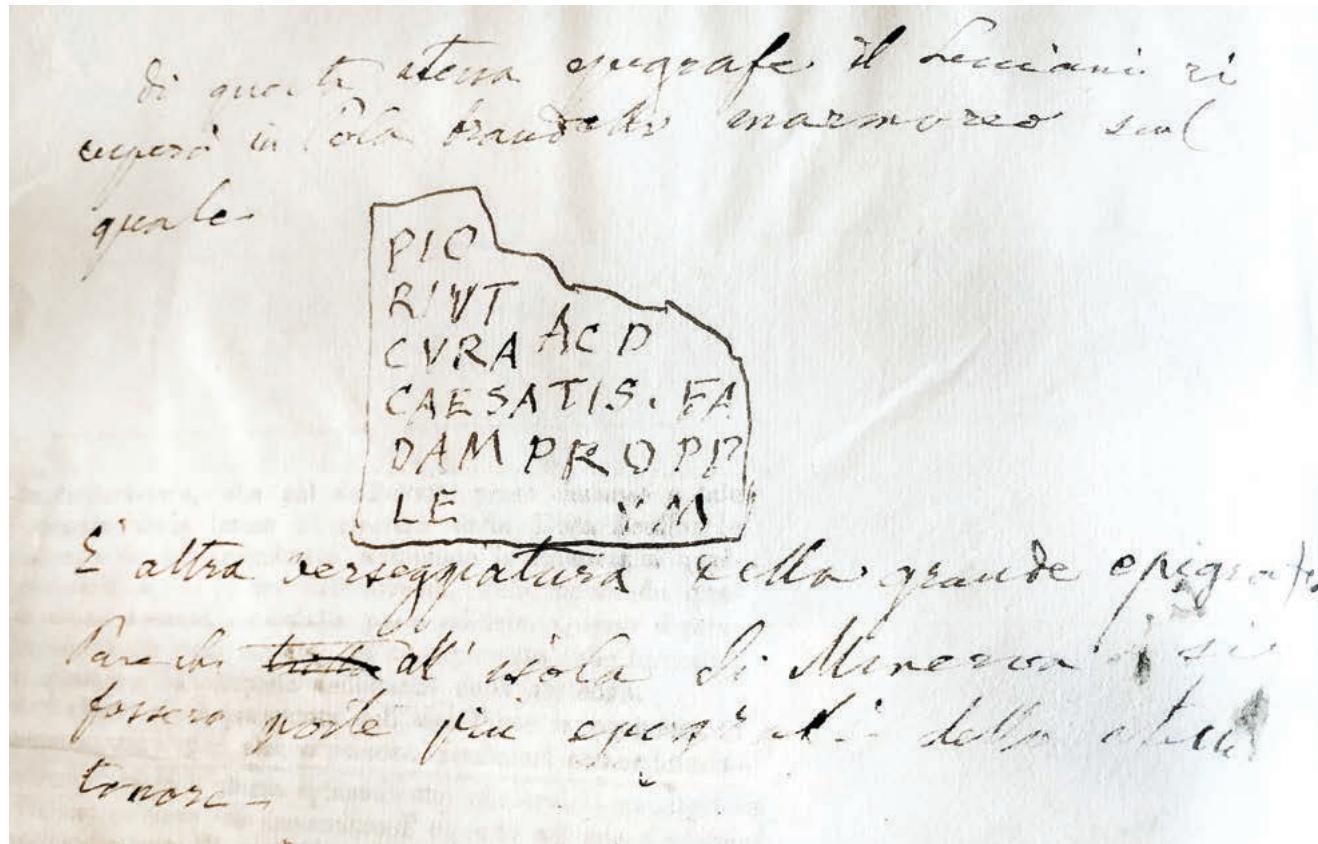
This is, we see, Schram’s impression, sent to Kandler almost two years previously, of the fragment he found. On Schram’s impression there is no trace of the fracture in the upper left corner that is evident on the Luciani impression, which confirms Luciani’s claim that the fragment was recently broken off.

Luciani immediately observed what Kandler had failed to—that the content of the inscription was the same as that on the first discovered plaque. This is fascinating given that Luciani, although having an aristocratic background, lacked any formal education; his basic education involved home schooling, and his expertise was self-taught (Bertoša M./Bertoša S. 2020). It’s worth remembering that he was unable to independently reconstruct and interpret the inscription, and had sought the aid of Mommsen and Kandler to this end.

Kandler did not inform Luciani that he had already seen the impression of the fragment in question, nor that it was discovered by Schram. In his letter to Luciani of the 3rd of December 1869 Kandler responds to Luciani’s lengthy and exhilarated letter on the discovery of the fragment in two curt sentences: he confirms the receipt of the impression and reiterates Luciani’s conclusion: that this was part of a copy of the inscription from the Minervan temple of Pula. He added that a copy of the inscription would have been set at the perimeters of the complex; examples of this practice could, he asserts, be found elsewhere.⁴³

It is possible that Kandler had forgotten that he had already seen an impression of the same fragment (this,

⁴³ “Caro Luciani, ho ricevuto in perfetto stato li calchi. Il tuo brandello è frammento di duplicato della medesima epigrafe della Chiesa di Minerva polense. Convien dire che alli angoli dell’Isola ripetessero la leggenda, di che si hanno altri esempi. (...)” (Radossi 2014, 299–300).

Sl. 16 Crtež i opis ulomka u CEI (SKPU-K-26, f. 47v).

Fig. 16 The drawing and description of the fragment in the CEI (ULPU-K-26, f. 47v).

ulomka odgovara u dvije šture rečenice: potvrđuje prijem otiska i ponavlja Lucianijev zaključak – da je riječ o dijelu kopije natpisa iz hrama pulske Minerve. Dodaje da je po jedan primjerak natpisa bio istaknut na rubovima kompleksa; takvih primjera, tvrdi, ima i drugdje.⁴³

Možda je Kandler zaboravio da je već vidio otisak istog ulomka (to, doduše, nije pretjerano vjerojatno). Možda nije povjerovao Lucianiju; mogao je pomisliti da je Luciani, doznavši iz Kandlerova pisma da je Schram na istom lokalitetu otkrio još jedan ulomak, posjetio Schrama i od njega dobio ulomak.

Ne znamo pouzdano na koji je način ulomak završio u Lucianijevim rukama, ni je li i kako je iz ruku žandarmerijskog zapovjednika dospio u dječačku zbirku kamenja. Kako god bilo, Kandler je drugdje uz spomenuti ulomak zabilježio da ga je pronašao Luciani.

U *Codice Epigrafico Istriano* Kandler je ostaloj gradi o natpisu s punim nazivom kolonije Pole dodao crtež

⁴³ „Caro Luciani, ho ricevuto in perfetto stato li calchi. Il tuo brandello è frammento di duplicato della medesima epigrafe della Chiesa di Minerva polense. Convien dire che alli angoli dell'Isola ripetessero la leggenda, di che si hanno altri esempi. (...)“ (Radossi 2014, 299–300).

admittedly, is not very likely). He may not have believed Luciani: he may have thought that Luciani, having learned from Kandler's letter that Schram had found another fragment as the same site, visited Schram and received the fragment from him.

We cannot state with confidence the manner in which the fragment wound up in Luciani's hands, nor whether or in what manner it went from the hands of the gendarmerie commander to join a boy's rock collection. Whatever the case, Kandler elsewhere credits Luciani with the find of this fragment.

In the *Codice Epigrafico Istriano* Kandler added to the other materials concerning the inscription with the full name of the colony at Pula a drawing of this fragment and the note that Luciani had salvaged this marble fragment in Pula, which bears an identical inscription with a different arrangement of the lines of text, further noting that multiple inscriptions of matching content had been installed at the *isola di Minerva*.⁴⁴ We see that

⁴⁴ “Di questa stessa epigrafe il Luciani ricuperò in Pola brandello marmoreo sul quale ... (a drawing of the fragment). È altra verseggiatura della grande epigrafe. Pare che all'isola di Minerva si fossero poste più epografi dello stesso tenore.” (ULPU-K-26, f. 47v).

spomenutog ulomka i bilješku da je Luciani u Puli spasio mramorni ulomak s istovjetnim samo drugačije raspoređenim tekstom, te je na *isola di Minerva* bilo postavljeno više natpisa istog sadržaja.⁴⁴ Primjetimo da u posljednjem redu nema pogrešne rekonstrukcije kao na prvom, spomenutom, crtežu ovog ulomka na f. 68v epigrafskog kodeksa.

U konzervatorskom dnevniku u tekstu o obitelji Flavijevaca 1871. nalazimo komentar sličnog sadržaja; Kandler navodi da je napis otkrio kapetan Schram, da je natpis postojao u dva primjera i da je Luciani spasio ulomak drugog primjera.⁴⁵

Kandler - Codice Epigrafico Istriano

Crtež i opis ulomka drugog primjera natpisa bio je posljednji Kandlerov prilog u *Codice Epigrafico Istriano*, vezan uz natpis s nazivom kolonije Pole. U kodeksu su se u konačnici mogli pronaći sljedeći prilozi (SKPU-K-26, f. 45-49):

- f. 45r Schramova mapa s naznačenim mjestom nalaza (prilog pismu od 9. veljače 1868.)
- f. 46r-47r Kandlerov članak iz *Provincije* (Kandler 1868) s komentarima na margini
- f. 47v - Crtež, prijepis i opis CIL V, 8140
- f. 48 Pismo Hermanna Schrama Pietru Kandleru (9. veljače 1868.)
- f. 49r Prvi prijepis CIL V, 8139 i opis mjesta pronalaska
- f. 49v Prijepis natpisa otisnut u *Provinciji* (Kandler 1868)
- f. 57v. Schramov otisak CIL V, 8140
- f. 68v crtež CIL V, 8140

Luciani - Mommsen, svibanj 1875., dopune i ispravke

Nakon Kandlerove smrti, *Istarski sabor* otkupio je veći dio Kandlerove rukopisne baštine i ona je bila pohranjena u Poreču.⁴⁶ Na Mommsenovu molbu, omogućeno je da se rukopis *Codice Epigrafico Istriano* pregleda i iz njega izdvoji građa za drugi svezak petog toma CIL-a koji je bio u pripremi. Carlu de Franceschiju povjerena je dužnost da usporedi Kandlerov rukopis s već objavljenim prvim sveskom petog toma CIL-a i izdvoji novootkrivene natpise.

⁴⁴ „Di questa stessa epigrafe il Luciani ricuperò in Pola brandello marmoreo sul quale... (crtež ulomka). È altra verseggiatura della grande epigrafe. Pare che all'isola di Minerva si fossero poste più epigrafi dello stesso tenore.“ (SKPU-K-26, f. 47v).

⁴⁵ „Il marmo greco su cui sta incisa fu scoperto dal Capitano Schram... ed era in due esemplari, del secondo dei quali il Luciani ricuperò brandello“ (Kandler 1876, 125).

⁴⁶ Ta se građa danas velikim dijelom nalazi u Sveučilišnoj knjižnici u Puli, a njezin dio predstavljamo u ovom članku.

the last line does not have the erroneous reconstruction present on the first, already mentioned, drawing of this fragment at f. 68v of the epigraphic codex.

In the conservation diary, in an 1871 text on the Flavians, we find a comment of similar content: Kandler notes that the inscription was discovered by captain Schram, that there were two copies of the inscription and that Luciani salvaged a fragment of the second copy.⁴⁵

Kandler: the Codice Epigrafico Istriano

The drawing and description of the fragment of the second copy was the final Kandler's entry in the *Codice Epigrafico Istriano* related to the inscription with the name of the colony at Pula. In the final tally the codex offers the following (ULPU-K-26, f. 45-49):

- f. 45r: Schram's map indicating the find site (enclosed with the letter of 9 February 1868)
- f. 46r-47r: Kandler's article in *La Provincia* (Kandler 1868) with marginalia
- f. 47v: A drawing, transcription and description of CIL V, 8140
- f. 48: Hermann Schram's letter to Pietro Kandler (9 February 1868)
- f. 49r: The first transcription of CIL V, 8139 and a description of the find site
- f. 49v: A transcription of the inscription as printed in *La Provincia* (Kandler 1868)
- f. 57v: Schram's impression of CIL, 8140
- f. 68v: Drawing of CIL V, 8140

Luciani to Mommsen: May of 1875, amendments

Following his death, the provincial diet in Istria purchased the bulk of Kandler's manuscript legacy for safekeeping in Poreč.⁴⁶ At Mommsen's request an opportunity was provided for an examination of the manuscript of the *Codice Epigrafico Istriano* to collect material for the second part of volume V of the CIL, which was in preparation. Carlo de Franceschi was entrusted with comparing the Kandler manuscript with the already published first part of the fifth volume of the CIL and to identify the newly discovered inscriptions.

⁴⁵ “Il marmo greco su cui sta incisa fu scoperto dal Capitano Schram... ed era in due esemplari, del secondo dei quali il Luciani ricuperò brandello” (Kandler 1876, 125).

⁴⁶ The bulk of this material is kept at Pula's University Library, the part presented in this paper.

De Franceschi je dopune i ispravke poslao Lucianiju, koji je dodao svoje komentare i tekst poslao Mommsenu.⁴⁷ Koncept Lucianijeva pisma Mommsenu iz svibnja 1875. objavio je Cernecca, ali je izostavio priložene dopune i ispravke (Cernecca 2002, 52, bilj. 134).

Među spomenutim *Dopunama i ispravkama (Aggiunte e corezioni)* čitamo (SKPU-K-13, sv. 1b, svibanj 1875, f. 5r):

IN COLONIA IVLIA PO
LA POLLENTIA HERCVLANEA
REFERENTIBUS P MUTTIENO PRIS
CO ET C MAECIO HISTRO HVIR
etc. etc. etc.

„Scoperta nel 1867 in Pola nel luogo detto Clivo della carità, vicolo S. Giuliana, entro le mura, in marmo bianco. Luciani. Completata dal Kandler“

MS Kandler

Io non l'ho scoperta, ma l'ho verificata soltanto. Non la trovo fra le mie schede; è lunga ed ha delle lacune. Kandler la riprodusse, supplì e illustrò nella *La Provincia*, giornale che dal 16 Settembre 1867 si pubblica ogni 15 giorni in Capodistria. È nel numero 4 dei 16 Febbraio 1868. pag. 89 e 90. Se non avete già il giornale, potrò mandarvene copia.

TLuciani

„Di questa stessa epigrafe il Luciani ricuperò in Pola brandello marmoreo sul quale:“

/u lijevom kutu: crtež ulomka/
desno od crteža tekst:/

„È altra verseggiatura della grande epigrafe. Pare che all'isola di Minerva si fossero poste più epigrafi dello stesso tenore“

MS Kandler

Il mio brandello l'ho lasciato in Albona, nella mia raccolta di cose antiche custodita in casa Scampicchio.

TLuciani

⁴⁷ (...) Come vi dicevo in una delle ultime mie, i MSS[,] del defunto Kandler furono in buona parte acquistati dalla provincia dell'Istria, e sono custoditi dalla Giunta provinciale in Parenzo. Sulla mia domanda posta per conto vostro, la Giunta aderì di buon grado all'esame e spoglio di quell MS che col titolo di Codice delle epigrafi romane dell'Istria comprende tutte le inscrizioni delle quali l'ottimo Kandler era venuto a cognizione, e incaricò di tale lavoro il suo segretario Carlo De Franceschi, persona la meglio insturata, e la più pratica in questo ramo. Esso confrontate le vostre stampate col MS Kandler, trovò di mandarmi le Aggiunte e Correzioni che qui vi unisco. A quanto egli mi mandò (...) ho aggiunto qualche nota ed osservazione anch'io, avendo imparato da voi che in questo genere di ricerche e di studii le indicazioni e i confronti non sono mai troppi, e che tutto può giovare a scoprire meglio e a meglio accettare la verità. (...) (Cernecca 2002, 52-53).

De Franceschi sent his amendments to Luciani, who added his comments and sent the text to Mommsen.⁴⁷ The draft of Luciani's letter to Mommsen of May 1875 was published by Cernecca, leaving out, however, the appended amendments (Cernecca 2002, 52, note 134).

Among the “additions and corrections” (“aggiunte e corezioni”:) we read (ULPU-K-13, vol. 1b, May 1875, f. 5r):

IN COLONIA IVLIA PO
LA POLLENTIA HERCVLANEA
REFERENTIBUS P MUTTIENO PRIS
CO ET C MAECIO HISTRO HVIR
etc. etc. etc.

„Scoperta nel 1867 in Pola nel luogo detto Clivo della carità, vicolo S. Giuliana, entro le mura, in marmo bianco. Luciani. Completata dal Kandler“

MS Kandler

Io non l'ho scoperta, ma l'ho verificata soltanto. Non la trovo fra le mie schede; è lunga ed ha delle lacune. Kandler la riprodusse, supplì e illustrò nella *La Provincia*, giornale che dal 16 Settembre 1867 si pubblica ogni 15 giorni in Capodistria. È nel numero 4 dei 16 Febbraio 1868. pag. 89 e 90. Se non avete già il giornale, potrò mandarvene copia.

TLuciani

„Di questa stessa epigrafe il Luciani ricuperò in Pola brandello marmoreo sul quale:“

/in the left corner: drawing of the fragment /
/to the right of the drawing the text:/

„È altra verseggiatura della grande epigrafe. Pare che all'isola di Minerva si fossero poste più epigrafi dello stesso tenore“

MS Kandler

Il mio brandello l'ho lasciato in Albona, nella mia raccolta di cose antiche custodita in casa Scampicchio.

TLuciani

⁴⁷ (...) Come vi dicevo in una delle ultime mie, i MSS[,] del defunto Kandler furono in buona parte acquistati dalla provincia dell'Istria, e sono custoditi dalla Giunta provinciale in Parenzo. Sulla mia domanda posta per conto vostro, la Giunta aderì di buon grado all'esame e spoglio di quell MS che col titolo di Codice delle epigrafi romane dell'Istria comprende tutte le inscrizioni delle quali l'ottimo Kandler era venuto a cognizione, e incaricò di tale lavoro il suo segretario Carlo De Franceschi, persona la meglio insturata, e la più pratica in questo ramo. Esso confrontate le vostre stampate col MS Kandler, trovò di mandarmi le Aggiunte e Correzioni che qui vi unisco. A quanto egli mi mandò (...) ho aggiunto qualche nota ed osservazione anch'io, avendo imparato da voi che in questo genere di ricerche e di studii le indicazioni e i confronti non sono mai troppi, e che tutto può giovare a scoprire meglio e a meglio accettare la verità. (...) (Cernecca 2002, 52-53).

Natpis s nazivom kolonije Pole i ulomak drugog primjerka natpisa obrađeni su odvojeno: za svakog od njih prvo je dan De Franceschijev izvod iz Kandlerova epigrafskog kodeksa (s napomenom „MS Kandler“, odnosno „Kandlerov rukopis“ na kraju), kojem slijedi Lucianijev komentar. Podatci iz epigrafskog kodeksa već su nam poznati; novost je De Franceschijeva implikacija da je Luciani pronašao, a Kandler rekonstruirao prvi natpis (*Luciani. Completata da Kandler.*). Zato Luciani napominje da nije pronašao, već samo verificirao natpis. Dodaje da bilješku o tome ne može naći među svojim zapisima. Natpis je, kaže, dug i ima lakune. Napominje da je Kandler natpis prepisao, rekonstruirao i rastumačio te nudi da pošalje primjerak *Provincije Mommsenu*, ako je potrebno.

Kada je riječ o ulomku drugog primjerka, Luciani napominje da se on nalazi u njegovoj antičkoj zbirci u Palači Scampicchio.

CIL V, 8139 i 8140

Natpis i ulomak prijepisa objavljeni su u CIL V-2 pod rednim brojevima 8139 i 8140.

O većem natpisu, kazali smo, Mommsen kaže da je prijepis dobio od Lucianija 17. siječnja 1868. i da je prijepis usporedio s otiskom. Mjesto pronalaska je, međutim, krivo opisano: „u Puli... na mjestu koje se naziva *Clivo della Carità*, odnosno *di S. Giuliana*, ispred zidina između Zlatnih vrata i Zara: „in loco q. d. *clivo della Carità* sive *di S. Giuliana* ante moenia inter portam auream et Zarum“.

Mommsen očito nije u obzir uzeo Lucianijevu (i De Franceschijevu) dopunu iz svibnja 1875. gdje stoji da je natpis pronađen na mjestu zvanom *Clivo della carità*, uličica sv. Julijane, unutar zidina (*Scoperta nel 1867 in Pola nel luogo detto Clivo della carità, vicolo S. Giuliana, entro le mura*).

Podatak u CIL odgovara prvobitnom Lucianijevu opisu mjeseta pronalaska natpisa koji je, kazali smo, Kandler zapisao u epografskom kodeksu, gdje stoji gotovo istovjetan podatak kao u CIL: „u Puli na mjestu zvanom Clivo della Carità između Zlatnih vrata i Zara izvan zidina“ (*in Pola [in] luogo detto Clivo della carità tra porta aurea e Zaro fuor delle mura* SKPU-K-26, f. 49r). (Ovaj podatak ne nalazimo u konceptu Lucianijeva pisma; morao se nalaziti na listu na kojem se nalazio i prijepis natpisa.).

Već pri samom pogledu na tekst natpisa i ulomka u CIL jasno je zašto je Luciani prvo pomislio da je pronašao dio ploče koji nedostaje.

U vrijeme objave CIL V-2 Lucianijev se ulomak još nalazio u palači Scampicchio; on je kasnije prenijet u

The inscription with the name of the colony at Pula and the fragment of the copy of the inscription are treated separately: for each we first see the De Franceschi excerpt from Kandler's epigraphic codex (with the note “MS Kandler”, i.e. “Kandler's manuscript” at the end), followed by Luciani's comment. The data from the epigraphic codex is already known to us: the news is De Franceschi's implication that Luciani found and Kandler reconstructed the first inscription (“Luciani. Completata da Kandler.”). Ergo Luciani's comment that he did not find the inscription, but only verified it. He adds that he cannot find a note about this among his records. The inscription, he notes, is long and has lacunae. He notes that Kandler transcribed, reconstructed and interpreted the inscription and offers to send a copy of *La Provincia* to Mommsen if necessary.

With regard to the fragment of the second copy, Luciani notes that it is held in his collection of antiquities at the Scampicchio palace.

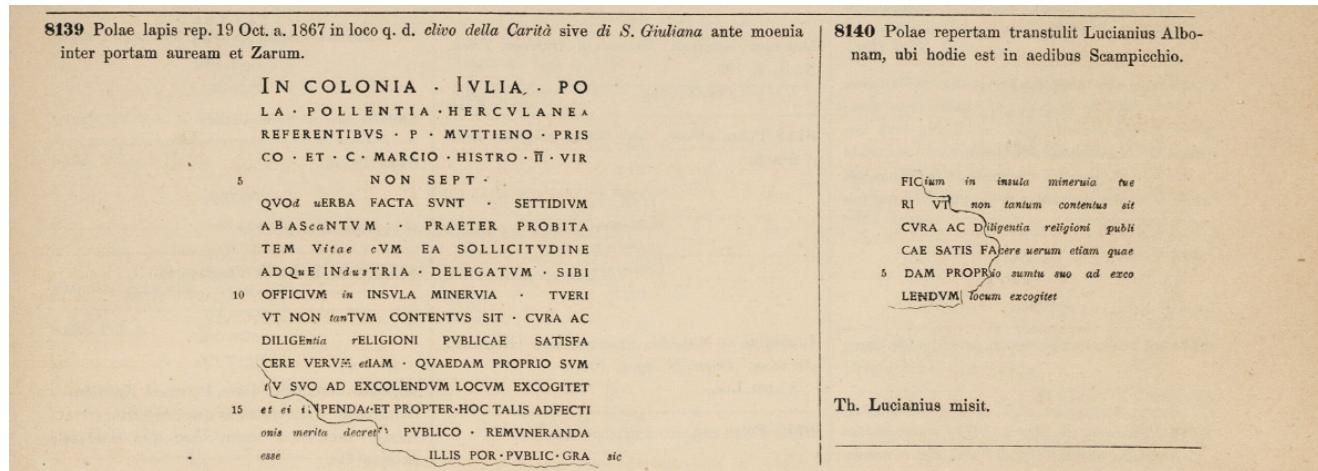
CIL V, 8139 and 8140

The inscriptions and transcriptions were published in CIL V-2 under numbers 8139 and 8140.

Concerning the larger inscription Mommsen, as we have stated above, notes that he received the transcription from Luciani on 17 January 1868 and that he compared the transcription with the impression. The find site, however, is incorrectly described: “in Pula ... at the place that is called *Clivo della Carità* or *di S. Giuliana*, facing the walls between the Golden Gate and Zaro” (“*in loco q. d. clivo della Carità* sive *di S. Giuliana* ante moenia inter portam auream et Zarum”).

Mommsen clearly did not take into consideration Luciani's (and De Franceschi's) amendment of May 1875, where it reads that the inscription was found at the place known as *Clivo della Carità*, the S. Giuliana alley, within the walls (“*Scoperta nel 1867 in Pola nel luogo detto Clivo della carità, vicolo S. Giuliana, entro le mura*”).

The datum in the CIL corresponds with the initial Luciani description of the plaque find site, which, as we have noted, Kandler recorded in the epigraphic codex, where we read a datum almost identical to that found in the CIL: “in Pula at the place called *Clivo della Carità* between the Golden Gate and Zaro outside the walls” (“*in Pola [in] luogo detto Clivo della carità tra porta aurea e Zaro fuor delle mura*” ULPU-K-26, f. 49r). (We do not find this datum in the draft of the Luciani letter; it must have been on the sheet with the transcription of the inscription.)

Sl. 17 CIL V, 8139 i 8140.

Fig. 17 CIL V, 8139 and 8140.

Poreč (najkasnije 1892., v. Münsterberg, Patsch 1892, 53), a zatim u gradski muzej u Puli (danas Arheološki muzej Istre) (IIl. X/1, 86).

Objava natpisa i ulomka u CIL postala je referentna točka za buduća istraživanja, uključujući i očite greške u opisu mjesta njihova pronalaska.

Hermann Schram (31? VIII. 1829., Ströbl, Austria - 23. V. 1889., Pula)

Hermann Schram⁴⁸ rođen je u mjestu Ströbl (Střeble) u Češkoj 1829. (MKRM - TB I [305], 11) (Cernecca 2006, 324 krivo 1830.). O njemu su do sada napisane dvije skromne biografske natuknice (Brückler, Nimeth 2001, 245; N. n. 2009, s.v. Schramm, Ermano).

Nastanio se u Puli, gdje je postao žandarmerijski zapovjednik. Stekao je čin poručnika i kasnije majora (N. n. 1888, 4). Dana 15. travnja 1861. oženio se dvadesetogodišnjom Biancom Razzo (13. VIII. 1841., Pula - 25. I. 1908., Pula), kćeri Andree Angiola Razza i Giustine Domenice Frezze (MKŽP - LB V [246], 127; MKRM - TB I [305], 11; N.n. 1908, 1). Schram je često isticao svoju rodbinsku vezu s ovom plemićkom obitelji.

Obitelj Razzo⁴⁹ se u izvorima o Puli spominje još od 15. stoljeća. Gotička Palača Razzo u današnjoj Ul. Sergijevaca prepoznatljiva je po intenzivno crvenom pročelju s tri medaljona u kojima se nalaze reljefni prikazi triju personificiranih vrlina.⁵⁰ Iznad medaljona ugrađen je

⁴⁸ Prezime se javlja u inačicama Schram i Schramm. Na njegovu žigу nema geminate na kraju, pa je to varijanta za koju se opredjeljujemo. Radossi krivo inistira: „Recte Schramm“ (Radossi 2014, 178, bilj. 550).

⁴⁹ Raticca, Razza, Razo.

⁵⁰ Te su vrline Pravičnost, Snaga i Razboritost, izradio ih je majstor Dominik u prvoj trećini 15. stoljeća (Matejčić 1975.-1976, 378-398).

Just looking at the text of the inscription and the fragment in the CIL it is clear why Luciani initially thought that he had found a missing part of the plaque.

At the time of the publication of CIL V-2 the Luciani fragment was still kept at the Scampicchio palace; it was later transferred to Poreč (at the latest in 1892, see Münsterberg, Patsch 1892, 53), and then to the municipal museum in Pula (now the Archaeological Museum of Istria) (IIl. X/1, 86).

The publication of the inscription and fragment in the CIL became the point of reference for future study, including the evident errors in the description of the find sites.

Hermann Schram (31? Aug. 1829, Ströbl, Austria - 23 May 1889, Pula)

Hermann Schram⁴⁸ was born in 1829 in Střeble (Ströbl) in Czechia (NavR - TB I [305], 11) (Cernecca 2006, 324 erroneously: 1830). There have been two synoptic biographical entries penned about his life (Brückler & Nimeth 2001, 245; N. n. 2009, s.v. Schramm, Ermano).

He settled in Pula and advanced to the post of gendarmerie commander. He earned the rank of lieutenant and later of major (N. n. 1888, 4). On 15 April 1861 he married twenty-year-old Bianca Razzo (13 Aug. 1841, Pula - 25 Jan. 1908, Pula), daughter to Andrea Angiolo Razzo and Giustina Domenica Frezzo (RegPP - LB V [246], 127; NavR - TB I [305], 11; N. n.

⁴⁸ The surname appears as both Schram and Schramm. There is no terminal gemination on his seal and this is the variant we have opted for. Radossi erroneously insists: “Recte Schramm” (Radossi 2014, 178, note 550).

grb obitelji Razzo s reljefnim prikazom patke koja pliva (Krnjak, Radossi 1996, 132, 187).⁵¹ Obitelj je dala brojne notare i svećenike, a izumrla je u 19. stoljeću.

Sl. 18 Pročelje Palače Razzo (fotografija: Darko Komšo).
Fig. 18 The façade of the Razzo palace (photo by: Darko Komšo).

Jedan od najistaknutijih i posljednjih predstavnika obitelji bio je Biancin otac Andrea (4. IX. 1782., Pula – 11. III. 1859., Pula)⁵², koji je u dva navrata bio podestat grada Pule (1816.–1822. i 1831.–1840.) (Krizmanić 2005.).⁵³ Raspolaže imovinom: upisan je u *Abecedni spisak zemljoposjednika Općine Pule Franciskanskog katastra* kao vlasnik brojnih katastarskih čestica u pulskoj gradskoj jezgri i njezinoj okolini (FK - Alph. Verz. 1818–1822, 991,

Nummer	Sezior	No.	Namen, Stand, und Wohnort.
	VII	77	Razzo, Andreus Luanus, Pula
222.	VIII	37, 79,	
	VII	225, 226, 227, 228, 229, 230,	
	VI, VII, VIII	231,	
	XV	300,	
	XI	1062, 1063, 1064, 1065, 1066, 1067,	

Sl. 19 Popis k. ē. u vlasništvu Andree Razza (FK - Alph. Verz. 1818–1822, 991, br. 222).
Fig. 19 The list of cadastral plots owned by Andrea Razzo (FrK: Alph. Verz. 1818–1822, 991, No. 222).

⁵¹ Patka na grbu Razzovih neodoljivo asocira na slovensku riječ za patku „raca“.

⁵² Bio je sin Zvanne Razzo, Andreina sina i Mariane Filipinni (MKŽP - LB IV [245], 53).

⁵³ Spominje se kao gradski službenik 1807. (Bertoša 2007, 224.), kao gradski plemić 1817. (Bertoša 2002, 100) i kao „cancellista consistoriale“ pulskog Kaptola 1826. (N. n. 1826, 119).

1908, 1). Schram frequently emphasised his relationship with this aristocratic family.

The Razzo⁴⁹ family is mentioned in sources pertaining to Pula from as far back as the fifteenth century. The Gothic style Razzo palace on what is now Ulica Sergijevaca is recognisable by its intensive red façade with three medallions with reliefs depicting the personifications of three virtues.⁵⁰ Above the medallions are the heraldic arms of the Razzo family with a swimming duck depicted in relief (Krnjak, Radossi 1996, 132, 187).⁵¹ The family produced many notaries and priests before dying out in the nineteenth century.

One of its most prominent and final members was Bianca's father Andrea (4 Sep. 1782, Pula – 11 Mar. 1859, Pula)⁵², who served two terms as the *podesta* of Pula (1816–1822 and 1831–1840) (Krizmanić 2005).⁵³ He held significant assets: his name was to be found in the Franciscan Cadastral Survey alphabetical list of landholders in the Pula municipality as the proprietor of numerous cadastral plots in the core of Pula and its environs (FrK: *Alph. Verz.* 1818–1822, 991, No. 222, cf. FrK: *Protocoll.*, 55).⁵⁴ Part of the Razzo palace sat on cadastral plot No. 121a-b (at the corner of Ulica Sergijevaca and Uspom Vincenta iz Kastva/*Clivo della Carità*). The inscription with the full name of the colony at Pula was found on cadastral plot No. 79.

When Andrea died in 1859, in his 78th year, as a “retired landholder” and victim of the “febbre tifosa” (RegPP: LD VI [271], 11)⁵⁵, a part of his assets was inherited by his seventeen-year-old daughter Bianca. Two years later she married Hermann Schram, twelve years her senior (NavR: TB I [305], 11).

⁴⁹ Raticca, Razza, Razo.

⁵⁰ The virtues are Justice, Fortitude and Prudence. They are the work of Magister Dominicus in the first third of the fifteenth century (Matejčić 1975–1976, 378–398).

⁵¹ The combination of the duck on the heraldic crest and the surname Razzo brings to mind the Slovenian word for duck: *raca* [the pronunciation of the “c” is effectively the same as that of the Italian “zz”].

⁵² He was son to Zvanne Razzo (himself son of Andrea), and Mariana Filipinni (RegPP: LB IV [245], 53).

⁵³ He is mentioned as a municipal official in 1807 (Bertoša 2007, 224), as a city aristocrat in 1817 (Bertoša 2002, 100) and as the “cancellista consistoriale” of the cathedral chapter in Pula in 1826 (N. n. 1826, 119).

⁵⁴ These are cadastral plot Nos. 37, 79, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 803, 1062, 1063, 1064, 1065, 1066 and 1067. Andrea and brother Domenico inherited at least some of these assets upon the death of their father Giovanni (Zvanne), a notary in Pula (active from 1783–1810). There is a will by Zvanne from the year 1809 (Vlahov 1998, 282).

⁵⁵ Buried in Pula on 12 March 1859 (RegPP: LD VI [271], 11).

Sl. 20 Dio čestica u vlasništvu Andree Razza oko 1820.
Fig. 20 Some of the plots of land held by Andrea Razzo around the year 1820.

br. 222, cf. FK – *Protocoll*, 55).⁵⁴ Na k.č. 121a-b nalazio se dio palače Razzo (na uglu Ul. Sergijevaca i Uspona Vincenta od Kastva – *Clivo della Carità*). Natpis s punim imenom kolonije Pole pronađen je na k. č. 79.

Kada je Andrea 1859. u svojoj 78. godini preminuo kao „umirovljeni posjednik“ od posljedica „febbre tifosa“ (MKŽP – LD VI [271], 11)⁵⁵, dio njegove imovine naslijedila je njegova sedamnaestogodišnja kći Bianca. Ona se dvije godine kasnije udala za 12 godina starijeg Hermanna Schrama (MKRM – TB I [305], 11).

Poduzetni poručnik dao je 1867. sagraditi zgradu okružnog zatvora na parceli između današnjeg De Villeova uspona i Uspona Vincenta od Kastva (k. č. 79); tom je prilikom pronađen naš natpis. U pismu Francescu Gramaticopoli Kandler govori o „slavnem natpisu iz vrta Razzovih“ „insigne leggenda nel giardino Razzo“ (SKPU-K-80, f. 342).

U današnjoj Dobrilinoj 4, tada *Via Apollo* 3, u podnožju Monte Zara postavljeni su 1874. temelji za obiteljsku Kuću Schram (GP – GNP – Dobrilina 4, 1888-72/10222).⁵⁶ Kuća je podignuta na mjestu scenske zgrade već tada uništenog Velikog rimskog kazališta (Gnirs 1908, 74;

In 1867 the enterprising lieutenant commissioned the erection of a district prison on the plot of land between the present-day De Villeov Uspon and Uspon Vincenta iz Kastva (cadastral plot No. 79); this was the occasion during which our inscription was recovered. In a letter addressed to Francesco Gramaticopolo Kandler speaks of the “celebrated inscription from the Razzo garden” (“insigne leggenda nel giardino Razzo”) (ULPU-K-80, f. 342).

The foundations of the Schram family house were laid in 1874 at the foot of Monte Zaro, now No. 4 Dobrilina Ulica, then No. 3 *Via Apollo* (CoP, BHP; Dobrilina 4, 1888-72/10222).⁵⁶ The house was erected at the site of the stage building of the by then already demolished large Roman theatre (Gnirs 1908, 74; Starac 2009, 52); the layout drawn by Schram at the time, including the future home (“Casa Schram”), was later referenced as a source by Anton Gnirs (1908, 59).⁵⁷

The Schram house is extant. The year of its construction is displayed in low relief on a beam above the first storey central balcony door (1874, the numerals are separated by rosettes) with Schram’s stylised monogram at the

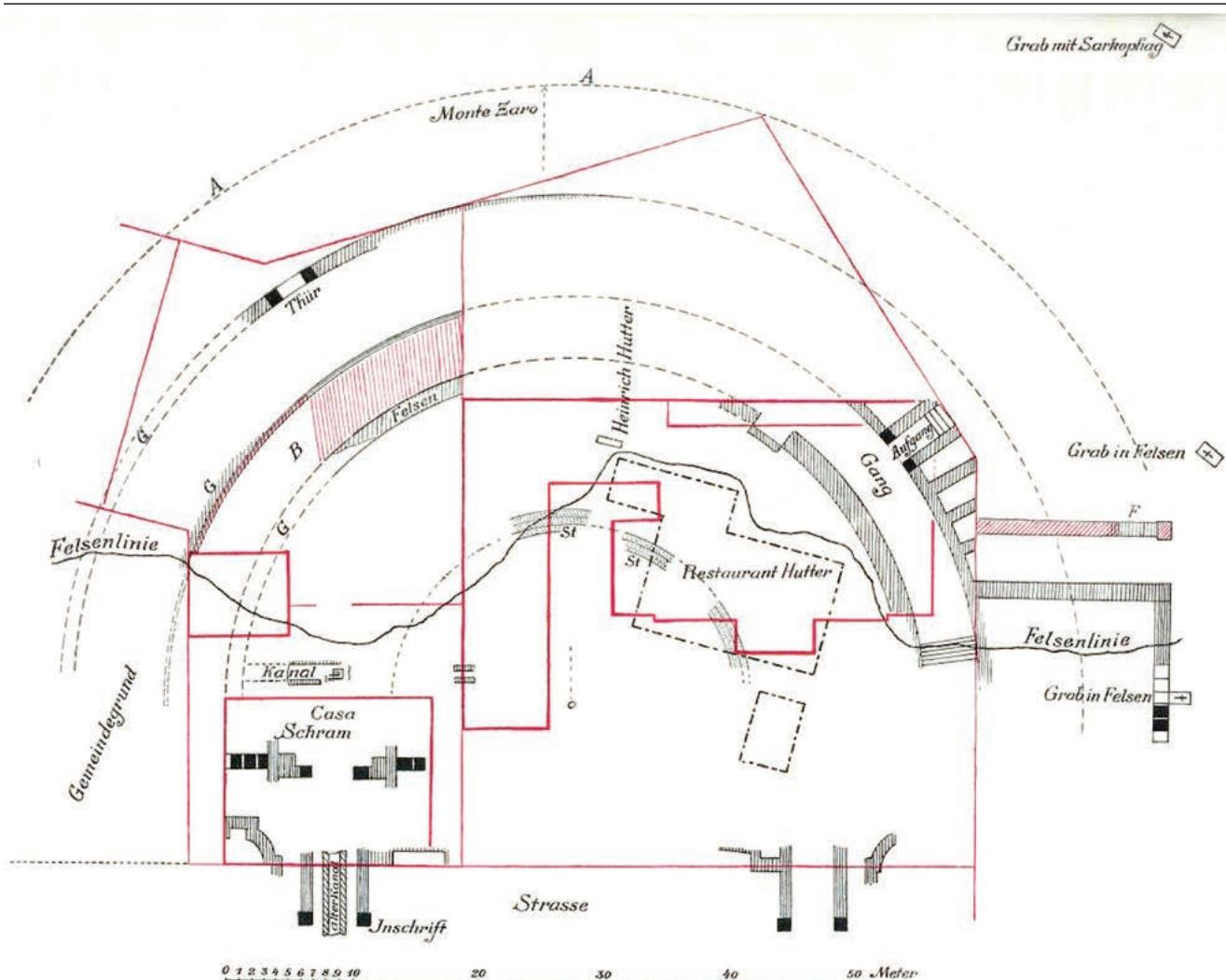
⁵⁴ To su k. č. 37, 79, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 803, 1062, 1063, 1064, 1065, 1066 i 1067. Bar dio te imovine naslijedio je, s bratom Domenicom, po smrti oca Giovannija – Zvanna, pulskog notara (djelatan 1783.-1810.). Postoji Zvannova oporuka iz 1809. (Vlahov 1998, 282).

⁵⁵ Sahranjen je 12. ožujka 1859. u Puli (MKŽP – LD VI [271], 11).

⁵⁶ Parcela nije pripadala obitelji Razzo.

⁵⁷ This plot of land was not held by the Razzo family.

Gnirs speaks of finds recovered in the course of excavation work for the foundations of the house at No. 4 *Via Zaro*, as the street was named from 1889 (Krizmanić 2008, 166). On the plan we see the word “Inscrift” (“inscription”): this was an inscription specifying the height of the cloaca at the large Roman theatre (CIL V, 8146, Gnirs 1908, 86).

Sl. 21 Tlocrt Velikog rimskog kazališta s označenom Kućom Schram (Gnirs 1905, 259-260).*

Fig. 21 Plan view of the large Roman theatre with the Schram family home indicated (Gnirs 1905, 259-260).*

* Postojala su dva primjera crteža (Gnirs 1908, 59, bilj. 1), prvi u arhivu Inženjerijske direkcije u Puli (K. K. Genie Direction zu Pola), čija je dokumentacija dijelom izgubljena, a dijelom razasuta, i drugi u pulskim dosjeima Austrijskog arheološkog instituta (Österreichisches Archäologisches Institut), gdje ostaje do danas (Mader 2011, 62, Abb. 26).

* There were two copies of the drawings (Gnirs 1908, 59, note 1), the first kept in the archives of the engineering directorate in Pula (K. K. Genie Direction zu Pola), with the documentation partly lost and partly scattered, and the other in the dossiers in Pula of the Austrian Archaeological Institute (Österreichisches Archäologisches Institut), where they remain to this day (Mader 2011, 62, Abb. 26).

Starac 2009, 52), čiji je tlocrt Schram tom prilikom izradio, naznačivši i svoju kuću (*Casa Schram*). Tlocrtom se kasnije služio Anton Gnirs (1908, 59).⁵⁷

Kuća Schram postoji i danas. Na gredi iznad središnjih balkonskih vrata na prvom katu u niskom reljefu naznačena je godina izgradnje (1874.), brojevi su razdvojeni rozetama),

⁵⁷ Gnirs govori o nalazima pronađenim tijekom kopanja temelja za kuću u *Via Zaro* 4, kako se od 1889. zvala ulica (Krizmanić 2008, 166). Na tlocrtu se ističe riječ *Inscrifit* 'natpis', riječ je o natpisu u kojem se specificira visina kloake kod Velikog rimskog kazališta (CIL V, 8146; Gnirs 1908, 86).

centre, the likes of which he used to seal his letters.⁵⁸ Hermann and Bianca lived in the house until their deaths (N. n. 1908, 1).

The Razzo family held extensive grounds around Stanza Razzo on Sveti Mihovil hill where Schram

⁵⁸ The third storey and the local on the ground floor were added in 1888 (CoP BHP: Dobrilina 4, 1888-72/10222). In 1905 a fire caused damage to the rooms on the third floor (N. n. 1905, 1).

Sl. 22 Lijevo: Schramov monogram u zaglavju pisma Kandleru (SKPU-K-26, f. 48r); desno: monogram na arhitravu Kuće Schram; dolje: arhitrav iznad ulaza u Kuću Schram (fotografija: Tanja Draškić Savić).

Fig. 22 Left: Schram's monogram in the header of a letter to Kandler (ULPU-K-26, f. 48r); right: the monogram on the architrave of the Schram's house; bottom: the architrave above the entrance to the Schram's house (photo by: Tanja Draškić Savić).

a u središtu je Schramov stilizirani monogram, kakvim je pečatirao svoja pisma.⁵⁸ Hermann i Bianca živjeli su u toj kući do svoje smrti (N. n. 1908, 1).

Na brežuljku sv. Mihovila obitelj Razzo posjedovala je ogromni prostor oko Stanze Razzo; Schram je ondje imao namjeru sagraditi radničke stanove.⁵⁹ Perović tvrdi (ne navodeći izvor) da su u predgrađu sv. Mihovila, prema Premanturskoj cesti, sagrađene zgrade Schram (Perović 2006, 76).

Iz novinskih članaka iz 1888., godinu dana prije Schramove smrti, međutim, doznajemo da je plemenita namjera kapetana Schrama da podigne veliku radničku

⁵⁸ Treći kat i lokal u prizemlju dograđeni su 1888. (GP - GNP - Dobrilina 4, 1888-72/10222). Požar 1905. godine oštetio je prostorije na trećem katu (N. n. 1905, 1).

⁵⁹ To područje omeđuju ulice Laginjina (dio Giardina), Zagrebačka (do nove bolnice), Preradovićeva, Matetića Ronjgova i Flanatička (do spoja s Laginjinom). Na tom se području danas nalaze, u cijelosti ili djelomično zgrade MUP-a, stare bolnice, sveučilišta, srednje škole s igralištem i brojne druge stambene zgrade, te ulice Ciscuttijeva, Veronska, Trieska, Supilova, Mletačka, Krmpotićeva, Cankareva, Bartholomea dei Vitrei i sv. Mihovila.

planned to build working class flats.⁵⁹ Perović claims (not citing a source) that the Schram buildings were erected in the suburban area facing the Sveti Mihovil hill, towards Premanturska Cesta [“road”] (Perović 2006, 76).

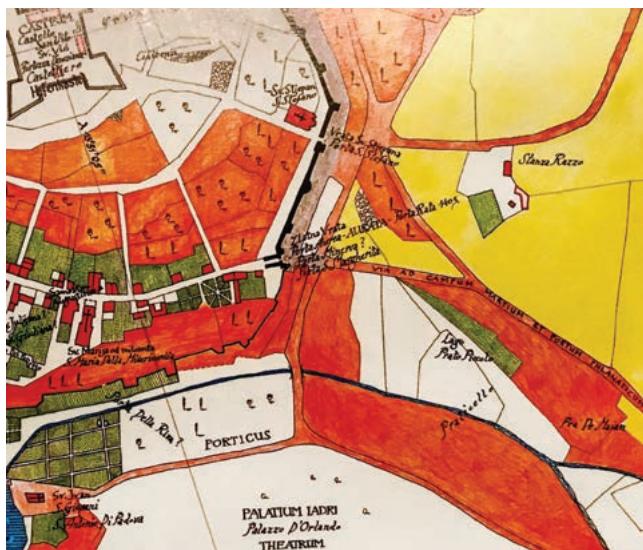
From newspaper articles published in 1888, however, a year prior to Schram’s death, we learn that captain Schram’s noble aspirations to raise a large working-class quarter on the Sveti Mihovil hill came to naught.⁶⁰ Other

⁵⁹ The area is bordered by Laginjina Ulica (a part of the Giardini), Zagrebačka Ulica (up to the new hospital), Preradovićeva Ulica, Ulica Ivana Matetića Ronjgova, Flanatička Ulica (to where it meets Laginjina Ulica). The area is currently occupied, entirely or in part, by the buildings of the police administration, the old hospital, university buildings, a secondary school with a playground, many residential buildings, and Ciscuttijeva Ulica, Veronska Ulica, Trieska Ulica, Supilova Ulica, Mletačka Ulica, Krmpotićeva Ulica, Cankareva Ulica, Ulica Bartholomea dei Vitrei and Ulica Svetog Mihovila.

⁶⁰ “Molti progetti sorsero in proposito a Pola, ed era anche nobile intendimento del capitano Schram quella di costruire un grande quartiere operaio a S. Michele in Monte; pure tutti cotesti progetti in forza ad insormontabili circostanze abortirono, e in oggi, di case operaie più non si parla” (Pouce 1888).

Sl. 23 Kuća Schram (fotografija: Tanja Draškić Savić).
Fig. 23 The Schram family home (photo by: Tanja Draškić Savić).

Sl. 24 Stanza Razzo (dio) (Bratković 1993).
Fig. 24 Stanza Razzo (part) (Bratković 1993).

četvrt na Brdu sv. Mihovila propala.⁶⁰ Iz druge vijesti doznajemo da Schram, navodno, nije odustajao od te namjere (Ietino, 1888, 2).⁶¹

Iz uredničkog članka u kojem se apelira na gradsku upravu da uredi *Via Dante* (današnje ul. Bartolomea dei Vitrei i Stankovićeve, Krizmanić 2008, 163; 299) doznajemo da je Schram, „pošteni čovjek i dobar gradačanin, koji je volio Pulu“, na području Sv. Mihovila posjedovao

⁶⁰ „Molti progetti sorsero in proposito a Pola, ed era anche nobile intendimento del capitano Schram quella di costruire un grande quartiere operaio a S. Michele in Monte; pure tutti cotesti progetti in forza ad insormontabili circostanze abortirono, e in oggi, di case operaie più non si parla“ (Pouce 1888).

⁶¹ Njegov sugrađanin Rudan htio je izgraditi radničko naselje na svom imanju na Monvidalu.

news sources allege that Schram never abandoned the idea (Ietino, 1888, 2).⁶¹

From an editorial calling on the city's administration to develop the *Via Dante* (the present day Ulica Bartolomea dei Vitrei and Stankovićeva Ulica, Krizmanić 2008, 163; 299) we learn that Schram, described as an “honest man and an upright citizen that loved Pula”, owned residential property in the Sveti Mihovil area and intended to build new buildings and that he had, to this end, donated to the city land for the construction of the above mentioned street: the city, for its part, did not build the street.⁶²

More interesting than Schram's entrepreneurial and societal engagement was his active enthusiasm for matters historical and archaeological. He was active in the investigation and protection of historical heritage, in particular of Pula's antique period legacy. He toured construction sites in Pula in search of finds, observed excavation works and created drawings of recovered artefacts and antique features. He donated numerous artefacts to the museum in Pula.⁶³

He collaborated with Theodor Mommsen and Ettore Pais, sending them transcriptions and impressions of inscriptions from Istria for their collection of inscriptions (CIL). This is borne out by the letters of Pais to Luciani⁶⁴ and Schram's postal card to Luciani of 1884 (ULPU-K-13, 72)⁶⁵. In his obituary it was emphasised that he alone was instrumental in having Mommsen publish “our” antiquity period monuments.⁶⁶

⁶¹ Fellow city resident Rudan aimed to build a working-class residential complex on his property in the Monvidal neighbourhood.

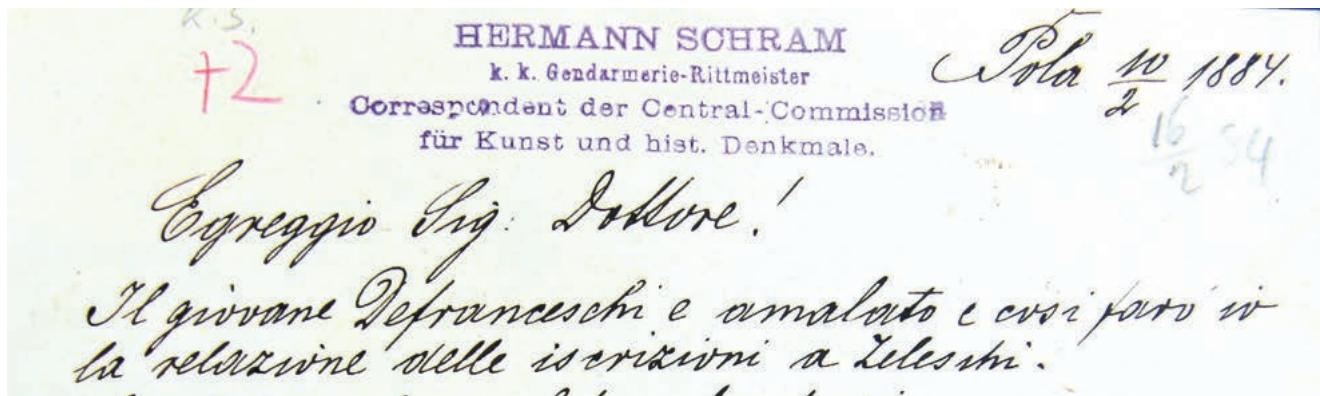
⁶² “sarebbe mio ardito desiderio... che la S.V. illustrissima si recasse a piedi a visitare la via Dante... la quale disgraziamente ha dei fabbricati, e in quei fabbricati vi abitano pure dei disgraziatissimi bipedi che volgarmente si chiamano uomini e donne. (...) C'è stato un defunto, certo sig. Schram, un dabben uomo, maggiore di gendarmeria, cittadino polese e possidente. Costui era un tenero cittadino, ed a Pola voleva bene, perciù pensò - avendo delle case in S. Michele e volendone fabbricare delle altre - di regalare al Comune diversi metri quadrati di terreno onde il Comune ci facesse le devote strade. Lui è morto, ma lasciò i figli, distinti ufficiali dell'esercito, i quali potrebbero un giorno domandare al Comune perché non ha fatto le strade promesse, protestando tutii i danni che da questa trascuratezza son venuti ai lor fondi ed alle lor case.” (“Eco di Pola” 1893, 2).

⁶³ That the torso of a Roman imperator, now exhibited in the Augustan temple, was found in 1882 near the Schram's home at the foot of the Zaro hill is a fallacy of a later date (N. n. 1911.); it was, namely, found on the estate of the Schreiner family (De Franceschi 1881, 174).

⁶⁴ “Se poi non è possibile che Il De Franceschi se ne possa occupare, altra penseremo allo Schramm” (6 February); “S. Eccellenza il Barone Mommsen, così lo chiama Il R. I. Gendarme Schramm” (20 March) (ULPU-K-6, vol. 11).

⁶⁵ “Questi giorni spedirò a Pais 8 calchi”.

⁶⁶ “I diligenti suoi studi e pazienti lavori gli procacciarono meritata rinomanza, talché da Mommsen ed altre celebrità erano in viva corrispondenza scientifica con essolui. Fu anzi suo merito esclusivo se il Mommsen illustrò le iscrizioni dei nostri monumenti antichi, procurando notorietà maggiore alle gloriose reliquie della romana grandezza, di cui è tanto ricca la nostra città.” (N. n. 1889a, 1-2).

Sl. 25 Schramova dopisnica Lucianiju (SKPU-K-13, 72).
Fig. 25 Schram's postal card to Lucianij (ULPU-K-13, 72).

zgrade i namjeravao graditi nove, te da je s tim ciljem Gradu poklonio teren za izgradnju rečene ulice; Grad, međutim, ulicu nije izgradio.⁶²

Od Schramova poduzetničkog i društvenog angažmana, zanimljivija je njegova djelatna ljubav prema povijesti i arheologiji. Aktivno je radio na istraživanju i zaštiti povijesne baštine, posebice pulskog antičkog nasljeđa. Obilazio je pulska gradilišta u potrazi za nalazima, promatrao iskopavanja i izradivao crteže pronađenih predmeta i antičkih lokaliteta. Brojne nalaze poklonio je pulskom muzeju.⁶³

Suradivao je s Theodorom Mommsenom i Ettorom Paisom, te im slao prijepise i otiske istarskih natpisa za njihovu zbirku natpisa (CIL). O tome svjedoče Paisova pisma Lucianiju⁶⁴ i Schramova dopisnica Lucianiju iz 1884. (SKPU-K-13, 72)⁶⁵. U vijesti o njegovoj smrti

⁶² „sarebbe mio ardito desiderio... che la S.V. illustrissima si recasse a piedi a visitare la via Dante... la quale disgraziamente ha dei fabbricati, e in quei fabbricati vi abitano pure dei disgraziatissimi bipedi che volgarmente si chiamano uomini e donne. (...) C'è stato un defunto, certo sig. Schram, un dabben uomo, maggiore di gendarmeria, cittadino polese e possidente. Costui era un tenero cittadino, ed a Pola voleva bene, per cui pensò - avendo delle case in S. Michele e volendone fabbricare delle altre - di regalarle al Comune diversi metri quadrati di terreno onde il Comune ci facesse le dovute strade. Lui è morto, ma lasciò i figli, distinti ufficiali dell'esercito, i quali potrebbero un giorno domandare al Comune perché non ha fatto le strade promesse, protestando tutti i danni che da questa trascuratezza son venuti ai lor fondi ed alle lor case.“ („Eco di Pola“ 1893, 2).

⁶³ Kasnija je zabluda da je poznati torzo rimskog imperatora, danas izložen u Augustovu hramu, pronađen 1882. kraj Kuće Schram u podnožju Zara (N. n. 1911.); pronađen je, naime, na posjedu obitelji Schreiner (De Franceschi 1881, 174).

⁶⁴ „Se poi non è possibile che il De Franceschi se ne possa occupare, altra penseremo allo Schramm“ (6. veljače); „S. Eccellenza il Barone Mommsen, così lo chiama il R. I. Gendarme Schramm“ (20. ožujka) (SKPU-K-6, sv. 11).

⁶⁵ „Questi giorni spedirò a Pais 8 calchi“.

He also collaborated with numerous local researchers in Istria, including Gregorutti, Kandler, Luciani and De Franceschi. Carlo De Franceschi enthusiastically lauds Schram's animated interest for the archaeology of Pula and Istria as a whole, and his passion as a collector, evident in the garden of the Schram's home where he exhibited the many antiquities not donated to the museum.⁶⁷

He was a corresponding member of the Imperial & Royal Central Commission for the Research and Conservation of Art and Historical Monuments (K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und historische Denkmale) responsible for the littoral region. His seal bears witness to this status. A number of his short contributions were published in the commission's annual journal (N. n. 1882, CV; N. n. 1884., XXVII-CCXXIII; N. n. 1885, LXXV).

In his role as a corresponding member he collaborated intensively with conservator Nicolò Rizzi, especially in the period from 1881 to 1889, as is borne out by papers kept with Rizzi's written legacy (ULPU-K-5, vol. 10). After his passing the conservator Rizzi spoke of the “late and much missed Mr Schram”, of his interest for archaeological excavation, and of his expertise.⁶⁸

In the above-mentioned obituary Schram is described as a great friend of “our homeland” who, “albeit of foreign

⁶⁷ “Non si può abbastanza encomiare il sig. Schram pel vivo interesse che da lungo tempo prende delle cose archeologiche di questa città e dell'Istria intera: la sua casa ed il giardino eretti da lui entro il recinto del distrutto celebrato Teatro contengono bellissimi oggetti antichi ivi rinvenuti, altri donò al Museo.” (De Franceschi, 1881, 174).

⁶⁸ “Anche l'or defunto e non mai abbastanza compianto Signor Schramm, i.r. Maggiore, che prendeva tanto interesse a questi scavi, e che per la vicinanza della sua habitatione dal punto dove si praticava lo scavo, presenziava di sovente il lavoro, ebbe a convincersi della nessuna importanza degli oggetti trovati, per cui dette tombe vennero lasciate sotto terra.” (ULPU-K-5, vol. 10, Letter 52).

The image shows two pages from a historical death register. The left page is titled 'S t e r b -' and the right page is titled 'R e g i s t e r .'. Both pages have the number '60.' at the top right.

Regiment oder Corps	Tag, Monat und Jahr, dann Ort und Kreis und Land des Sterbens	Companie oder Ester- dross	Charge	Namen des Verstorbenen. Bei Frauen oder Witwen: nach der Namen und Charakter des Gatten, samt Namen und Charakter ihres Vaters. Bei Kindern: nach der Namen und Charakter des Vaters.	Geburtsort, Kreis und Land
Zavoda	1889 am 18. April im R. Königl. Garnison Gebäude für Gendarmerie in Pula			<u>Herr Hermann Schram</u>	Leitmeritz, Böhmen.
W. K. Gendarmerie Garnison Pula	1889 1.23. Alter 44 Jahre alt gr. Soldat in Pula in Istrien			<u>Schramm Hermann</u>	Stadt H. Major und Generalmajor Gendarmerie - Regt. zu Fuß Pula

The right page contains a table with columns for 'Regeln', 'Altersjahr', 'Männlich oder weiblich', 'Lebend, verstorben oder vermisst', 'Profession', 'Ob versetzen werden?', 'Krankheit oder Todesart, laut Bescheinigung oder Kopfplatte, oder Todesanzeige', 'Wann und woher begraben werden', 'Der begründende oder den Todesschein ausstellende Privater sonst Charakter', 'Nr. und Folio des auswirtigen Protokolls', and 'A n m e r k u n g'. There are two entries in the table:

- Entry 1: 'Lungenentzündung bei Lebzeit' (died 1889) - 'Gendarmerie' (buried 1889)
- Entry 2: 'Herztod' (died 1889) - 'Gendarmerie' (buried 1889)

Sl. 26 Zapis o Hermannu Schramu u matičnoj knjizi umrlih (MKRM - SR VI [334], 60).

Fig. 26 The entry for Hermann Schram in the register of deaths (NavR - SR VI [334], 60).

naglašava se da je isključivo njegova zasluga to što je Mommsen objavio „naše“ antičke spomenike.⁶⁶

Suradivao je i s brojnim lokalnim istarskim istraživačima, kao što su Gregorutti, Kandler, Luciani i De Franceschi. Carlo De Franceschi na sav glas hvali Schramov živi interes za pulsku i istarsku arheologiju, ali i kolekcionarsku strast koja se očituje u vrtu Kuće Schram gdje su izloženi brojni antikviteti, oni koje nije poklonio muzeju.⁶⁷

Bio je dopisni član Središnjeg povjerenstva za istraživanje i očuvanje umjetničkih i povijesnih spomenika (K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historische Denkmale) zadužen za priobalje. O tome svjedoči njegov žig. Nekoliko njegovih manjih priloga objavljeno je u godišnjaku povjerenstva (N. n. 1882, CV; N. n. 1884., XXVII-CCXXIII; N. n. 1885, LXXV).

U ulozi dopisnog člana intenzivno je suradivao s konzervatorom Nicolom Rizzijem, posebno u razdoblju od 1881. do 1889.; o tome svjedoče dokumenta pohranjena s Rizzijevim spisima (SKPU-K-5, sv. 10).

⁶⁶ „I diligenti suoi studi e pazienti lavori gli procacciarono meritata rinomanza, talché da Mommsen ed altre celebrità erano in viva corrispondenza scientifica con essolui. Fu anzi suo merito esclusivo se il Mommsen illustrò le iscrizioni dei nostri monumenti antichi, procurando notorietà maggiore alle gloriose reliquie della romana grandezza, di cui è tanto ricca la nostra città.“ (N. n. 1889a, 1-2).

⁶⁷ „Non si può abbastanza encomiare il sig. Schram pel vivo interesse che da lungo tempo prende delle cose archeologiche di questa città e dell’Istria intera: la sua casa ed il giardino eretti da lui entro il recinto del distrutto celebrato Teatro contengono bellissimi oggetti antichi ivi rinvenuti, altri donò al Museo.“ (De Franceschi, 1881, 174).

roots” always considered himself a citizen of Pula and expressed his love of the city largely through his attitude towards its heritage and was, as such, a paragon worthy of respect.⁶⁹ Many years after his death, in a news item concerning the elevation of his sons Giovanni, Eugenio and Ermanno to the ranks of the aristocracy, he was lauded for the benevolence and refinement that had earned him the respect of his fellow citizens.⁷⁰

He was decorated in 1884 with the Order of Franz Joseph (N. n. 1884a).

Schram died of a heart attack on 23 May 1889 in his sixtieth year (NavR - SR VI [334], 60).⁷¹ He was buried on 25 May 1889 at the naval cemetery in Pula, where his gravestone still stands.

On the gravestone we read that he was born on 31 August 1856 and died on 8 May 1889. This is not consistent with the data in the register of deaths, according to which he died at the age of fifty-nine years and ten months, meaning he was born in July. The numerals

⁶⁹ “Siamo sinceramente rammaricati per la dipartita di questo grande amico della nostra patria e cultore della sua storia: di questo egregio uomo, il quale, sebbene di altra stirpe, si considerò sempre nostro concittadino, e fu anche come tale, ognora esemplare e degno di altissima estimazione... additiamo alla riconoscenza dei nostri concittadini il nobile esempio offertoci dal defunto, che tanto contribuì ad illustrare ed onorare il nostro paese.” (N. n. 1889a, 1-2).

⁷⁰ “maggiore di gendarmeria Ermanno Schram... per la sua bontà d’animo, gentilezza di modi e per il raro ta(?) nell’adempimento delle sue delicate missioni godeva la stima di tutta la cittadinanza...” (N. n. 1913).

⁷¹ Cf. “La sera stessa [23 May], verso le 11, un insulto apopletico rendeva instantaneamente cadavere l’i. r. Maggiore di gendarmeria, cav. Erminio Schram.” (N. n. 1889a, 1-2).

Sl. 27 Nadgrobni spomenik Hermanna Schrama, Mornaričko groblje u Puli (fotografija: Darko Komšo i Milena Joksimović).
Fig. 27 Hermann Schram's gravestone at Pula's naval cemetery (photo by: Darko Komšo and Milena Joksimović).

Konzervator posthumno govorio o „pokojnom i nikad prežaljenom gospodinu Schramu“, njegovu interesu za arheološka iskopavanja i stručnosti.⁶⁸

U već spomenutoj vijesti o njegovoј smrti Schram je opisan kao veliki prijatelj „naše domovine“ koji se „premda stranog podrijetla“ uvijek smatrao Puljaninom, a svoju je ljubav iskazivao uglavnom svojim odnosom prema njezinoj baštini, i kao takav predstavlja uzor dostojan svakog poštovanja.⁶⁹ Mnogo godina nakon njegove smrti, u vijesti o uzdizanju njegovih sinova

on the gravestone were, it is quite certain, changed at some point: the gravestone was likely damaged and the numerals were (erroneously) restored. From what we know of Schram's life it is evident that he could not have been born in 1856. The registers and newspaper reports indicate that he died on 23 May (the number 8 in place of 23 may have be due to the similarity of the numerals 3 and 8). On the other hand, it is unlikely that the wrong month of birth (August) was carved on the gravestone. It is more likely that the person entering the record of death in the register only roughly calculated his life span to have been 59 and 10/12 years. From all of the above we can conclude that Hermann Schram was born in August of 1829 (we cannot be confident of the number 31 on the gravestone; early August, closer to July, is more likely).

He was survived by sons Hermann, Muky (Giovanni?), Eugenio and daughter Maria Magdalena (N. n. 1908, 1; N. n. 1889, 2).

⁶⁸ „Anche l'or defunto e non mai abbastanza compianto Signor Schramm, i.r. Maggiore, che prendeva tanto interesse a questi scavi, e che per la vicinanza della suaabitazione dal punto dove si praticava lo scavo, presenziava di sovente il lavoro, ebbe a convincersi della nessuna importanza degli oggetti trovati, per cui dette tombe vennero lasciate sotto terra.“ (SKPU-K-5, sv. 10, Pismo 52).

⁶⁹ „Siamo sinceramente rammaricati per la dipartita di questo grande amico della nostra patria e cultore della sua storia: di questo egregio uomo, il quale, sebbene di altra stirpe, si considerò sempre nostro concittadino, e fu anche come tale, ognora esemplare e degno di altissima estimazione... additiamo alla riconoscenza dei nostri concittadini il nobile esempio offertoci dal defunto, che tanto contribuì ad illustrare ed onorare il nostro paese.“ (N. n. 1889a., 1-2).

Sl. 28 Osmrtnica Hermanna Schrama (N. n. 1889b, 3).

Fig. 28 Hermann Schram's obituary (N. n. 1889b, 3).

Giovannija, Eugenia i Ermanna u red plemstva, hvali se njegova dobrodošnost, i uglađenost, zbog kojih je uživao poštovanje svih sugrađana.⁷⁰

Za zasluge je 1884. nagrađen Ordenom Franje Josipa (N. n. 1884a).

Preminuo je od srčanog udara 23. svibnja 1889. u Puli, u 60.-oj godini života (MKRM - SR VI [334], 60).⁷¹ Pokopan je 25. svibnja 1889. na Mornaričkom groblju u Puli, gdje je još uvijek moguće vidjeti njegov nadgrobni spomenik.

Na nadgrobnom spomeniku stoji da je rođen 31. kolovoza 1856. i preminuo 8. svibnja 1889. Ti su podatci nekonistentni s podatcima iz matične knjige umrlih, gdje piše da je umro u dobi od 59 godina i 10 mjeseci, što znači da je bio rođen u srpnju. Oznake za brojeve na spomeniku su, izvjesno, naknadno mijenjane; vjerojatno je spomenik oštećen, pa su brojevi (krivo) opet napisani. Iz svega što znamo o Schramovu životu jasno je da nije mogao biti rođen 1856. Matične knjige i novinski članci svjedoče da je preminuo 23. svibnja (broj 8 umjesto 23 može biti posljedica sličnosti znamenki 3 i 8). S druge strane, malo je vjerojatno da je na spomenik uklesan pogrešni naziv mjeseca (*August*) njegova rođenja. Vjerojatnije je da je osoba koja je upisivala podatak o smrti u matičnu knjigu samo grubo izračunala da je živio 59 10/12 godina. Iz svega navedenoga možemo zaključiti da je Hermann

⁷⁰ „maggiori di gendarmeria Ermanno Schram... per la sua bontà d'animo, gentilezza di modi e per il raro ta(?) nell'adempimento delle sue delicate missioni godeva la stima di tutta la cittadinanza...“ (N. n. 1913.).

⁷¹ Cf. „La sera stessa (23. svibnja, prim. aut.), verso le 11, un insulto apopletico rendeva instantaneamente cadavere l'i. r. Maggiore di gendarmeria, cav. Erminio Schram.“, (N. n. 1889a, 1-2).

THE IMPACT OF THE INSCRIPTION'S DISCOVERY ON PULA'S STREET NAMES

The two most frequent street names mentioned in relation to the discovery of the inscription are *Clivo della Carità* and *Clivo S. Giuliana*. These likely correspond with the two ascending lanes between which the plot of land on which the inscription was found is situated: Uspon Vincenta iz Kastva and De Villeov Uspon. The precise find site can be ascertained by overlapping Schram's map, indicating the find site, with a modern map of Pula.

Clivo della Carità, as has already been noted, was the name in 1869 of Uspon Vincenta iz Kastva (Krizmanić 2008, 340).

Clivo S. Giuliana

It is possible that “Clivo di S. Giuliana” was never actually an established street name. It is mentioned only in the context of the find of the inscription by Kandler and, later, by researchers drawing on Kandler's work. It first appears in Kandler's article in *La Provincia* (“al clivo di S. Giuliana presso l'isola della B.V. Formosa”, Kandler 1868, 89-90). Elsewhere Kandler speaks of the S. Giuliana lane/alley (“vicolo”) (ULPU-K-26, f. 49r). In a letter to Luciani in which he describes the find site he speaks of the Santa Giuliana site in the immediate vicinity of the Madonna of Canneto complex (“il sito di S. Giuliana a breve distanza dalla B.V. di Caneto”, ULPU-K-16, vol. 1, Letter 41). It is, then, possible that *La Provincia*, erroneously combining the names *Clivo della Carità* and *di S. Giuliana*, created the non-existent alley name: *La Provincia* was printed in Kopar, such that Pula street names were not necessarily familiar to anyone that might have otherwise caught the mistake ahead of publication.

If, however, there was a *Clivo s. Giuliana*, it would certainly correspond to what is now De Villeov Uspon. There is no data on a De Villeov alley in 1868 (Krizmanić 2008, 164). If we examine the Schram map we see that this was not an ascending alley at the time of the discovery of the inscription: it did not, like the *Clivo della Carità*, terminate at an intersection with the street above it (now Ulica Castropola), rather it was a dead end, i.e. a blind alley, which would correspond with the term “vicolo”. De Villeov Uspon intersects Ulica Sergijevaca and runs on to Maksimjanova Ulica, which, according to Krizmanić, was named *Contrada S. Giuliana* up to the year 1869 (Krizmanić 2008, 231). The lane ascending the slope in the continuation of the *Contrada s. Giuliana* may have been named *Clivo s. Giuliana*. This is indicated

Sl. 29 Preklop Schramove mape i suvremene mape Pule (autor: Darko Komšo).

Fig. 29 Schram's map overlapping a modern map of Pula (author: Darko Komšo).

Sl. 30 Pozicija iskopina na suvremenoj mapi Pule.

Fig. 30 The excavation site on a modern map of Pula.

Schram rođen u kolovozu 1829. godine (u brojku 31 na spomeniku ne možemo biti sigurni; vjerojatniji je početak kolovoza, bliži srpnju).

Za njim su ostali sinovi Hermann, Muky (Giovanni?), Eugenio i kći Marija Magdalena (N. n. 1908, 1; N. n. 1889, 2).

UTJECAJ OTKRIĆA NATPISA NA PULSKO ULIČNO NAZIVLJE

Dva najčešća ulična naziva koja se spominju u svezi s pronalaskom natpisa jesu *Clivo della carità* i *Clivo S. Giuliana* – riječ je, vjerojatno, o dvama usponima između kojih se nalazi parcela na kojoj je pronađen natpis – usponu Vincenta od Kastva i DeVilleovu usponu. Precizno mjesto nalaza može se utvrditi kada se Schramova mapa s naznačenim mjestom pronalaska preklopi sa suvremenom mapom Pule.

Clivo della carità bio je, kazali smo, 1869. naziv za Uspon Vincenta od Kastva (Krizmanić 2008, 340).

Clivo S. Giuliana

Moguće je da *Clivo di S. Giuliana* nije ni postojao kao ustaljeni ulični naziv. Uspon sv. Julijane spominje se samo u kontekstu pronalaska natpisa kod Kandlera i, kasnije, istraživača koji se oslanjaju na Kandlerove podatke. Prvi put se javlja u Kandlerovu članku u *Provinciji* („il clivo di S. Giuliana presso l'isola della B.V. Formosa“, Kandler 1868, 89-90). Drugdje Kandler govori o uličici („vicolo“) sv. Julijane (SKPU-K-26, f. 49r). U pismu Lucianiju u kojem opisuje posjet mjestu pronalaska, govori o lokalitetu sv. Julijane u neposrednoj blizini BD od Trstike („il sito di S. Giuliana a breve distanza dalla B. V. di Caneto“, SKPU-K-16, sv. 1, Pismo 41). Moguće je, dakle, da je u *Provinciji* greškom, spajanjem naziva *Clivo della Carità* i naziva *di S. Giuliana* došlo do tvorbe naziva nepostojećeg uspona – *La Provincia* se tiskala u Kopru, pa pulsko ulično nazivlje nije nužno bilo poznato onome tko bi prije objave mogao uočiti grešku.

Ako je *Clivo s. Giuliana* postojao, svakako je to bio naziv za De Villeov uspon. Naziv De Villeova uspona iz 1868. godine nije poznat (Krizmanić 2008, 164). Ako pogledamo Schramovu mapu, vidjet ćemo da u trenutku pronalaska natpisa to i nije bio uspon – nije, poput *Clivo della Carità*, izbijao na gornju ulicu (danas Ul. Castropola), već je bio slijepa uličica, što odgovara terminu „vicolo“. De Villeov uspon siječe Ul. Sergijevaca i nastavlja se u Maksimijanovu ulicu, koja je do 1869., prema Krizmaniću, nosila naziv *Contrada S. Giuliana* (Krizmanić 2008, 231).

by a datum from 1904, which notes that the inscription was found in the *Clivo s. Giuliana* and that it has since been renamed *Clivo Gianuario*.⁷² *Clivo Gianuario* was the name of De Villeov Uspon from 1889 to 1938. Further in support of this is the fact that Weisshäupl states that *Clivo s. Giuliana* was the old name for *Via Minerva*, now Maksimijanova Ulica.⁷³

The Santa Giuliana Quarter / Contrada s. Giuliana

The pre-eminent published tome treating Pula's toponyms is *Stradarij grada Pule* ("Road Map of the City of Pula", Krizmanić 2008). It states, as mentioned previously, that present-day Maksimijanova Ulica was once known as *Contrada s. Giuliana* (Krizmanić 2008, 231). The term "contrada" may also, however, denote a broader residential quarter centred on a street bearing the name.

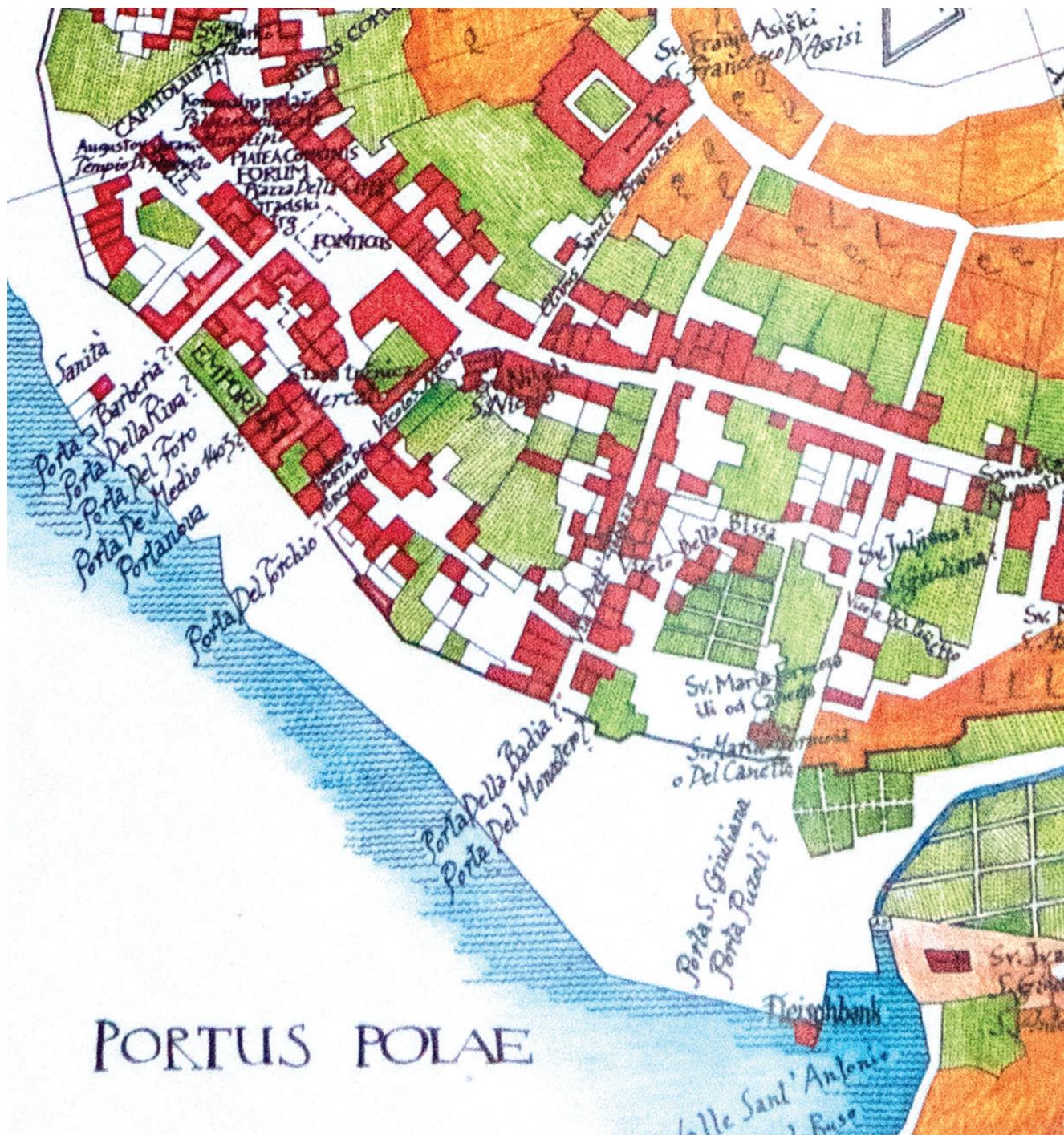
In the medieval period the area within a city's walls was divided into residential blocks (*insulae*), with multiple such blocks forming a city quarter, named after the church of that quarter or the city gate by which it was accessed (Krizmanić 2008, 360). The gates themselves were often named after the nearest church. Among the gates in Pula was the St Juliana gate (*Porta santa Giuliana*), likely named after the church dedicated to St Juliana. The precise location of the gate and of the church has not been determined (Krizmanić 2008, 80, 82, 83).

The St Juliana church is mentioned in documents concerning the visitation of the bishop Augustin Valier to the Pula diocese in 1580; by then, in the late sixteenth century, the church was already in ruins: roofless, with only the walls standing and with an unsuitable altar. What is interesting, however, is that it is mentioned among a group of churches including the St Francis, St John of the Crutched Friars, St Anthony and St Mary of Mercy churches, and the abbey of the Madonna of Canneto (ASV 86, fol. 207v-209r). We do not know the exact locations of the St John and St Anthony churches, but the other four churches are located near the find site of the inscription with the name of the colony at Pula.

In the *Stradarij grada Pule* it is noted (Krizmanić 2008, 360) that the oldest known Pula street names are recorded in a document from the year 1403 that enumerates the contributions individual citizens were required to pay to the cathedral chapter in Pula (*Liber*

⁷² "clivo S. Giuliana ora denominato clivo Gianuario" (La Direzione 1904, 3).

⁷³ "In der Nähe der Klosters, am Clivo S. Giuliana, der heutigen Via Minerva (?)" (Weisshäupl 1901, 189).

Sl. 31 Grad Pula 1820. (odsječak) (Bratković 1993).

Fig. 31 Pula in 1820 (section) (Bratković 1993).

Uličica na uzbrdici u nastavku Contrada s. Giuliana mogla se zvati *Clivo s. Giuliana*. Na to ukazuje podatak iz 1904. da je natpis pronađen u *Clivo s. Giuliana*, koja se danas naziva *Clivo Gianuario*.⁷² *Clivo Gianuario* bio je naziv za De Villeov uspon od 1889. do 1938. Tome u prilog govori i činjenica da Weisshäupl navodi da je *Clivo s.*

⁷² „clivo S. Giuliana ora denominato clivo Gianuario“ (La Direzione 1904, 3).

canipariae dominorum canonicorum, apud Benussi 1908). It mentions a Sancta Giuliana quarter (*Porta s. Iuliane*, Benussi 1908, 365).

There is, however, an older preserved list, from the fourteenth century, of contributions owed to the cathedral chapter in Pula and revenues from its estates (*Quaternus fictuum sive dasionum domorum et aliarum*

Giuliana stari naziv za *Via Minerva*, odnosno današnju Maksimijanovu ulicu.⁷³

Četvrt sv. Julijane - *Contrada s. Giuliana*

Najznačajnija objavljena knjiga o pulskoj toponimiji je *Stradarij grada Pule* (Krizmanić 2008.). U njemu se navodi, kazali smo, da je današnja Maksimijanova ulica nosila naziv *Contrada s. Giuliana* (Krizmanić 2008, 231). Naziv „contrada“ može se, međutim, odnositi na šire stambeno područje, koje gravitira istoimenoj ulici.

U srednjem vijeku prostor unutar gradskih zidina dijelio se na stambene blokove (*insulae*), a više blokova činilo je gradske četvrti, koje su nazivane po crkvama koje su se u njima nalazile ili po vratima (Krizmanić 2008, 360) kroz koja se u njih ulazilo. I sama su vrata često dobivala naziv po najbližoj crkvi. U Puli su postojala, između ostalih, Vrata sv. Julijane, *Porta santa Giuliana*, nazvana, vjerojatno, po crkvi sv. Julijane. Točna pozicija vrata i crkve nije utvrđena. (Krizmanić 2008, 80, 82, 83).

Crkva sv. Julijane spominje se u spisima o vizitaciji biskupa Augustina Valiera Pulskoj biskupiji 1580.; već je tada, krajem 16. stoljeća, crkva bila ruševna, bez krova, imala je samo zidove te prazan i nedoličan oltar. Zanimljivo je, međutim, da se ona spominje u grupi s crkvom sv. Franje, crkvom sv. Ivana od Križonoša, sv. Antuna, sv. Marije od Milosrda i opatijske sv. Marije od Trstike (ASV 86, fol. 207v–209r). Ne znamo gdje su se točno nalazile crkve sv. Ivana i sv. Antuna, ali se sve ostale četiri crkve nalaze u blizini mjesača nalaza natpisa s nazivom kolonije Pole.

U *Stradariju grada Pule* ističe se (Krizmanić 2008, 360) da su najstariji do sada poznati nazivi za pulske ulice zabilježeni u dokumentu iz 1403. u kojem su pobrojana davanja koja su pojedini građani obvezni plaćati pulskom kaptolu („*Liber canipariae“ dominorum canonicorum, apud Benussi 1908.*). U njemu se spominje četvrt svete Julijane (*Porta s. Iuliane*, Benussi 1908, 365).

Sačuvan je, međutim, i stariji popis davanja i prihoda posjeda pulskog kaptola iz 14. stoljeća (*Quaternus fictuum sive dasionum domorum et aliarum posessionum Polensis capituli 1349–1371*). Izvornik se čuva u riječkom arhivu, a prijepis je 1957. objavio Mirko Zjačić. U njemu su zabilježeni nazivi pulskih uspona i dijelova grada. Vrata, odnosno četvrt svete Julijane (*Porta sancte Iuliane, contrata sancte Iuliane*) spominje se više puta.⁷⁴

⁷³ „In der Nähe der Klosters, am Clivo S. Giuliana, der heutigen Via Minerva (?)“ (Weisshäupl 1901, 189).

⁷⁴ Zjačić, 1957, 72: „*Porta sancte Iuliane*“; 73: „*pro quadam domo posita in Porta sancte Iuliane*“; „*pro duobus domibus, positis in contrata sancte Iuliane*“; 82: „*pro domo in qua moratur in Porta sancte Iuliane*“.

posessionum Polensis capituli 1349–1371). The original is kept in the archives of Rijeka and the transcription was published in 1957 by Mirko Zjačić. It records the names of Pula's ascending alleys and parts of the city. The gate and quarter named after St Juliana (*Porta sancte Iuliane, contrata sancte Iuliane*) are mentioned on multiple occasions.⁷⁴

The first entry in the section titled *Porta sancte Iuliane* reads as follows:

“Primo Silnerius de Medelino tenetur soluere annuatim capitulo Polensi pro quadam domo, posita super clivium Cauotasij nomine dasionis solidos XLV” (Zjačić 1957, 72)

The term “clivium Cauotasij”, which is meaningless, we posit should be read as “clivium Caritatis”.

In the cited list of contributions we find three other ascending alleys in the city: *clivium sancti Salvatoris* (Zjačić 1957, 66, 74) (possibly between the *Porta Nova* and the *Porta Rata*); *clivium sancte Barbare* (Zjačić 1957, 68) (possibly at the *Porta Stouagnage*); and *clivium de Lastis*, or *clivium Lastium* (Zjačić 1957, 70, 74) (possibly between the *Porta sancte Iuliane* and the *Porta Monasterii*). The position of these three ascending alleys cannot be confidently determined. This makes the *Clivium Caritatis* the oldest known name of a street in Pula of which we know the precise location.⁷⁵

From all this we can conclude that the name *Contrada s. Giuliana* referred to the broader area that encompassed at least the space between *Ulica Benediktinske Opatije* (*Via Abbazia*), *Maksimijanova Ulica*, *Uspon Vincenta iz Kastva* (*Clivo della Carità*) and *De Villeov Uspon* (*Clivo s. Giuliana*).

⁷⁴ Zjačić, 1957, 72: „*Porta sancte Iuliane*“; 73: „*pro quadam domo posita in Porta sancte Iuliane*“; „*pro duobus domibus, positis in contrata sancte Iuliane*“; 82: „*pro domo in qua moratur in Porta sancte Iuliane*“.

⁷⁵ In the document, published by Zjačić in 1957, we also find the following, mostly already known, urban toponyms in Pula: Sveti Ivan [Saint John]: *Porta sancti Iohannis, contrata sancti Iohannis* (63); *ianua sancti Iohannis* (72); gates of Pula: *apud januam ciuitatis Polle* (63); *Herba bella* (?) (64); *Porta Nova* (65, 66); *Stouagnage*: *Porta Stouagnage* (66, 75), *Porta Stouagnage* (67), *contrata Stouagnage* (67); *Porta Domo* (68); *Porta de Medio* (69); *Porta monasterij* (70), *Porta Munisterio* (69); *Porta Puçoli* (69); *Sancta Maria Alta* (72); *Porta Rat(t)a*: (74, 76); *contrata Porta Rata* (74); *contrata de Signolis* (75); *Porta Gemena* (76); *contrata Utiani in loco qui dicitur Cesere Scl(auice)* (76); *uinea de Fontanellis* (76). It is uncertain whether the following are located in Pula's city core: *contrata Bahele* (77), *contrata Chanole* (81) and *Montisello* (74). We note that the datum in the *Stradarij grada Pule* that *Porta Nova* was an alternative name for *Porta Aurea/Aurata* (Krizmanić 2008, 83) cannot be correct as the *Porta Nova* appears separate to the *Porta Rata* both in documents from the fourteenth century and the 1403 document, used by the authors of the *Stradarij*. It appears that these two urban quarters met at *Clivium sancti Salvatoris*.

Prvi zapis u okviru odjeljka, naslovljenog *Porta sancte Iuliane* glasi:

„Primo Silnerius de Medelino tenetur soluere annuatim capitulo Polensi pro quadam domo, posita super clivium Cauotasi nomine dasionis solidos XLV.“ (Zjačić 1957, 72).

Naziv „clivium Cauotasi“, koji nema nikakvo značenje, treba čitati, smatramo *clivium Caritatis*.

U spomenutom popisu davanja javljaju se nazivi još triju gradskih uspona: *clivium sancti Salvatoris* (Zjačić 1957, 66, 74) (možda između *Porta Nova* i *Porta Rata*); *clivium sancte Barbare* (Zjačić 1957, 68) (možda u *Porta Stouagnage*); *clivium de Lastis*, odnosno *clivium Lastium* (Zjačić 1957, 70, 74) (možda između *Porta sancte Iuliane* i *Porta Monasterii*). Poziciju spomenutih triju uspona nije moguće jasno odrediti. To čini *Clivium Caritatis* najstarijim poznatim pulskim uličnim nazivom čija je pozicija točno poznata.⁷⁵

Iz svega zaključujemo da se naziv *Contrada s. Giuliana* odnosio na širi prostor koji je obuhvaćao bar prostor između Ul. Benediktinske opatije (*Via Abbazia*), Maksimijanove ulice, Uspona Vincenta iz Kastva (*Clivo della Carità*) i De Villeova uspona (*Clivo s. Giuliana*).

Minervin hram

Još jedan toponim koji se neprestano spominje u kontekstu pronalaska natpisa kompleks je BD Marije Formoze. Počasni natpis postavljen je, kazali smo, kao znak zahvalnosti Setidiju Abaskantu za njegovu službu *in insula Minervia*, čime je on unaprijedio *religio publica*. Kandler je vjerovao da je Setidije Abaskant svoju službu obavljao u gradskom bloku zvanom *insula Minervia*, u kojem se nalazilo Minervino svetište. Kako je natpis pronađen u blizini kompleksa BD Marije Formoze, Kandler je prepostavio da na spomenutom mjestu postoji religijski kontinuitet, odnosno da je bazilika BD Formoze podignuta na temeljima prethodnog Minervina hrama. Kandler je i prije vjerovao da su Zlatna vrata u rimsko doba bila posvećena Minervi (Kandler 1845, 41; cf. Kandler 1876, 69).

⁷⁵ U dokumentu koji je objavio Zjačić 1957. spominju se i sljedeći, do sada uglavnom poznati, pulski gradski toponimi: Sveti Ivan: *Porta sancti Iohannis, contrata sancti Iohannis* (63); *ianua sancti Iohannis* (72); Vrata grada Pule: *apud januam ciuitatis Polle* (63); *Herba bella* (?) (64); *Porta Noua* (65, 66); *Stouagnage*: *Porta Stouagnaga* (66, 75), *Porta Stouagnage* (67), *contrata Stouagnage* (67); *Porta Domo* (68); *Porta de Medio* (69); *Porta monasterij* (70), *Porta Munisterio* (69); *Porta Puçoli* (69); *Sancta maria Alta* (72); *Porta Rat(t)a*: (74, 76); *contrata Porta Rata* (74); *contrata de Signolis* (75); *Porta Gemena* (76); *contrata Utiani in loco qui dicitur Cesere Sel(auice)* (76); *uinea de Fontanellis* (76). Nije izvjesno nalaze li se u pulskoj gradskoj jezgri *contrata Bahele* (77), *contrata Chanole* (81) i *Montisello* (74). Napomenimo da podatak iz *Stradarija grada Pule* da je *Porta Nova* bio drugi naziv za *Porta Aurea* (Krizmanić 2008, 83) ne može biti točan, jer se *Porta Nova* javljaju zasebno od *Porta Rate* kako u dokumentu iz 14. stoljeća, tako i u dokumentu iz 1403., kojim su se služili i autori *Stradarija*. Čini se da su se te dvije gradske četvrti doticale na *Clivium sancti Salvatoris*.

The Minervan temple

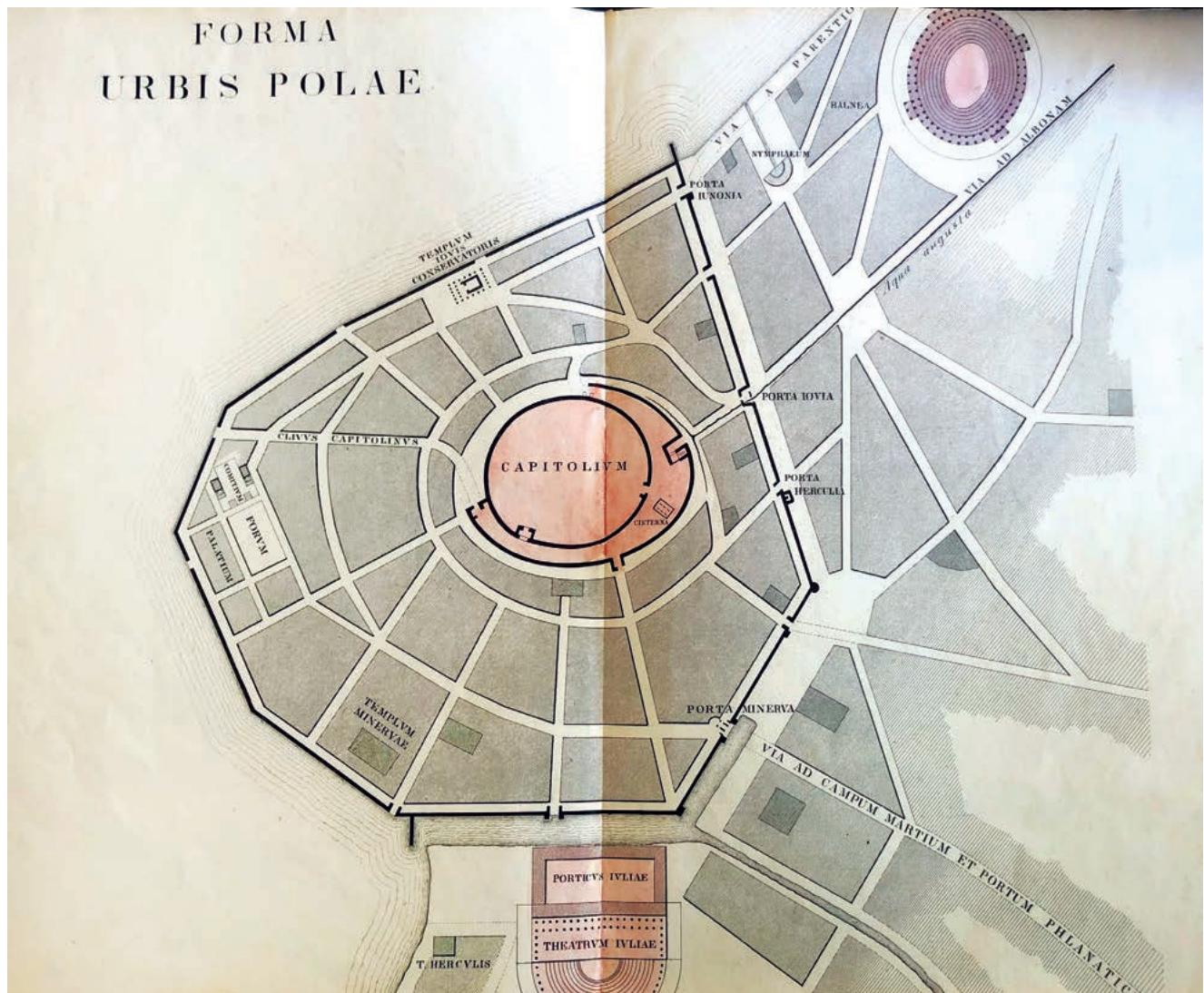
“Blessed Virgin Mary Formosa” is another toponym that frequently appears in the context of the discovery. The inscription, as noted above, honoured Settidius Abascantus's service *in insula Minervia* whereby he advanced the *religio publica*. Kandler believed that Settidius Abascantus performed his service in an urban block known as *insula Minervia*—the site of a Minervan temple. The find of the inscription near the Blessed Virgin Mary Formosa complex led Kandler to posit continuity of religious activity at the site, i.e. that the basilica dedicated to Mary Formosa was erected on the foundations of a temple dedicated to Minerva that preceded it. Kandler had previously proposed that the Golden Gate had in the Roman period been dedicated to Minerva (Kandler 1845, 41; cf. Kandler 1876, 69).

We have already noted that Kandler added the words “*templum Minervae*” at the Mary Formosa basilica as shown on the Schram map indicating the find site. In a letter addressed to the council of the regional diet of 3 February 1869, Kandler claims that Maximianus, the bishop in Ravenna, raised the magnificent basilica dedicated to Mary Formosa at the site of the “false” deity Minerva.⁷⁶ Most scholars now assume a cautious approach to this hypothesis. Kandler was, however, firmly convinced; indeed, other scholars have taken the hypothesis on board. In an article published in *La Provincia* in 1868 Kandler writes that the inscription was found near the Mary Formosa complex (Kandler 1868, 89–90), but in an article on the Flavians in 1871 he states that the inscription was found near a Minervan temple (Kandler 1876, 125). Evidently the idea of a previous Minervan temple had gained broad currency in the three years that followed the discovery of the plaque with our inscription.

In the period that followed, maps of Pula customarily indicated a Minervan temple at the site of the Blessed Virgin Mary Formosa basilica. One such map, printed in multiple publications, was created on the basis of Kandler's concept of Pula during the Roman period; several prints are kept, together with the materials on which they are based, at Pula's University Library. We also see that they show a Minervan gate (*Porta Minervae*) at the site of the Golden Gate.

In 1901 Weishäupl published an article that included a map of Pula, based on the Franciscan Cadastre, indicating antique, medieval and modern buildings. It shows a Minervan temple.

⁷⁶ “in sede e luogo della bugiarda Minerva” (Kandler 1869, 291).

Sl. 32 Rimska Pula po Kandleru (K-1, sv. 1).

Fig. 32 Roman Pula according to Kandler (K-1, vol. 1).

Spomenuli smo već da je na Schramovoj mapi s naznačenim mjestom nalaza Kandler naknadno na mjestu bazilike BD Marije Formoze dopisao „templum Minervae“. U pismu *Odboru pokrajinskog sabora* od 3. veljače 1869., Kandler tvrdi da je ravenski biskup Maksimijan podigao velebnu baziliku BD Marije Formoze na mjestu lažne božice Minerve.⁷⁶ Danas većina znanstvenika s oprezom prilazi toj ideji; Kandler je, međutim, u to bio čvrsto uvjeren; štoviše, tu su prepostavku usvojili i drugi znanstvenici. U članku objavljenom u *Provinciji* 1868. Kandler piše da je natpis pronađen u blizini BD Formoze (Kandler 1868, 89–90), ali u članku o Flavijevcima iz 1871. kazuje da je natpis pronađen u blizini Minervina hrama (Kandler 1876, 125). To ukazuje da je tijekom tri godine od otkrića natpisa zamisao da se Minervin hram nalazio na rečenom mjestu postala opće uvjerenje.

⁷⁶ „in sede e luogo della bugiarda Minerva“ (Kandler 1869, 291).

The impression created by the discovery of the plaque, and the conviction in the discovery of the site of a Minervan temple, were so strong that they had an impact on Pula's street names. Having become an Austrian seaport, Pula saw rapid development and construction activity in the second half of the nineteenth century. In the growing city there was a need to facilitate orientation, and the city administration under the *podesta* Demartini established a commission in 1869 charged with naming Pula's streets and squares. The work of the commission was heavily influenced by Kandler (Krizmanić 2008, 98).

The street that passed immediately adjacent to the Mary Formosa basilica, now Maksimijanova Ulica, was then named *Via Minerva* (the name was used through to 1948, Krizmanić 2008, 231). The Minervan name was also given to an ascending alley, the *Clivo della Minerva* (now

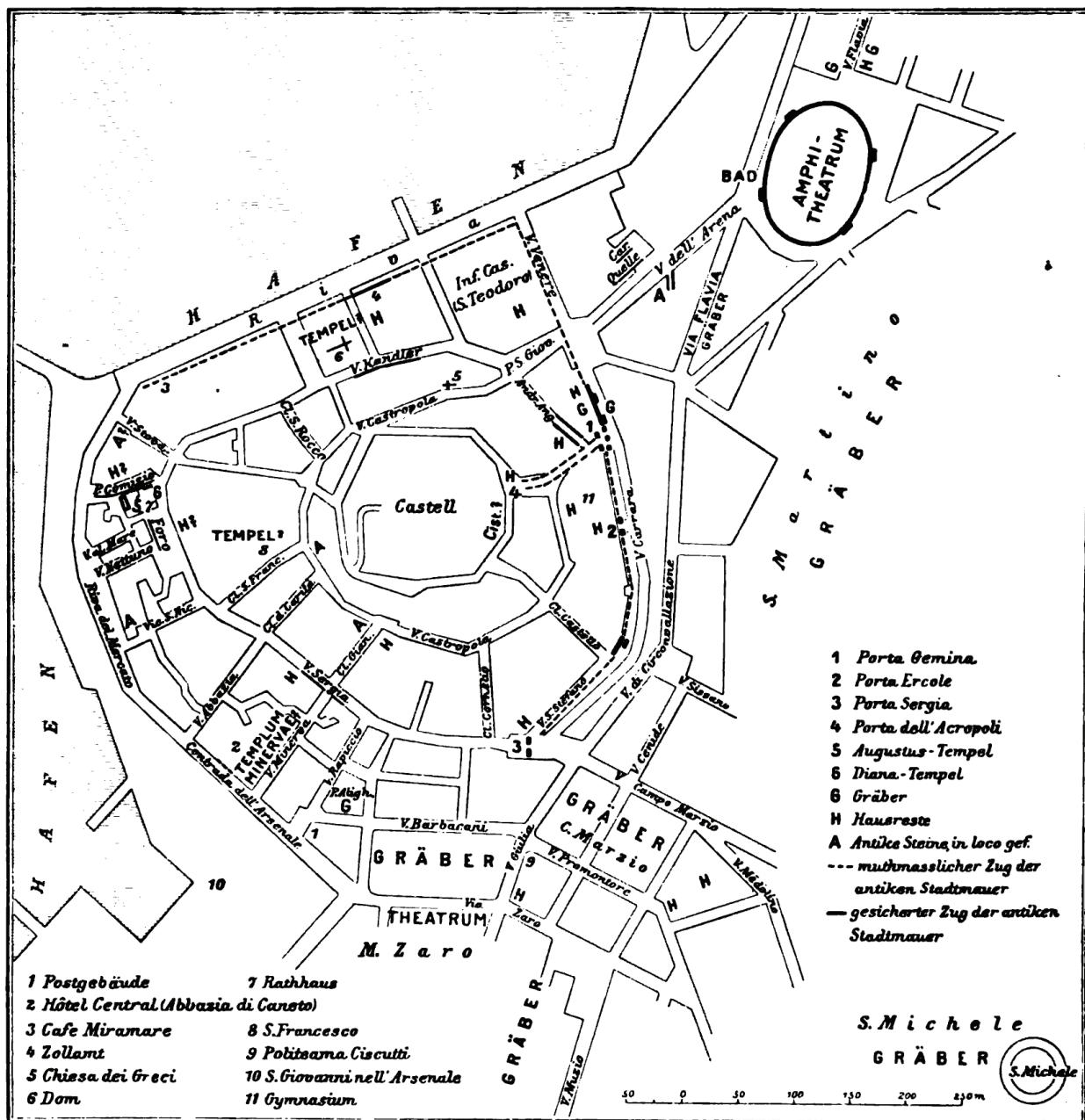

Fig. 22 Stadtplan von Pola.

Sl. 33 Mapa Pule s ucrtanim antičkim, srednjovjekovnim i modernim građevinama, (Weisshäupl 1901, 171-172).*

Fig. 33 A map of Pula with indicated antique, medieval and modern buildings (Weisshäupl 1901, 171-172).*

* Identična Gnirsova rukom crtana mapa čuva se u Austrijskom arheološkom institutu, a objavljena je u Mader 2011, 66, Abb. 5.

* An identical map drawn by hand by Gnirs is kept at the Austrian Archaeological Institute and was published in Mader 2011, 66, Abb. 5.

U razdoblju koje je uslijedilo na mapama Pule na mjestu bazilike BD Marije Formoze redovito je označavan Minervin hram. Jedna takva mapa nastala je prema Kandlerovu viđenju Pule u doba Rima, tiskana je u više publikacija, a nekoliko otisaka čuva se, skupa s materijalima na kojima je zasnovana, u Sveučilišnoj knjižnici u Puli. Primijetimo da su na njoj ucrtana i Minervina vrata (*Porta Minervae*) na mjestu Zlatnih vrata.

De Villeov Uspon), that ran on from the *Via Minerva* to that side of Ulica Sergijevaca. It bore this name through to 1889, when it was renamed *Clivo Gianuario* (Krizmanić 2008, 164).

The small square at the very end of the *Via Minerva*, immediately adjacent to present-day Ulica Sergijevaca (in the drawing below *Gasse Misericordia*, i.e. the *Via del Teatro*) was also named after the goddess (*Piazzetta Minerva*); in

Sl. 34 Mapa Pule s najstarijim poznatim nazivima ulica i trgova (odsječak) (Bratković 1993a).
Fig. 34 A map of Pula with the oldest known names of streets and squares (section) (Bratković 1993a).

Weisshäupl je 1901. objavio članak u kojem nalazimo mapu Pule, zasnovanu na Franciskanskom katastru, na kojoj su označene antičke, srednjovjekovne i moderne građevine. Na njoj je naznačen i Minervin hram.

Dojam zbog pronalaska ploče i uvjerenje o otkriću pozicije Minervina hrama bili su toliko jaki, da su utjecali i na pulsko ulično nazivlje. Postavši austrijska luka, Pula se u drugoj polovici 19. stoljeća naglo razvijala i gradila. U povećanom gradu trebalo je olakšati snalaženje uvođenjem uličnog nazivlja, pa je gradska uprava pod vodstvom podestata Demartinija 1869. osnovala komisiju zaduženu za imenovanje pulskih ulica i trgova. Ta je komisija djelovala pod jakim Kandlerovim utjecajem (Krizmanić 2008, 98).

1889 it given the (older?) name *Piazzetta Santa Giuliana* (now *Piazzetta Lacea*) (Krizmanić 2008, 223; List 6).

This phenomenon is entirely consistent with the broader picture of the (somewhat belated) Romanticism of the time and, more significantly, the context of the nascent development of archaeology. It is, in fact, to the latter aspect that we can attribute the described elation with the discovery of our inscription and the general enthusiasm for antique heritage. If we look at the map with the oldest known names of streets and squares in Pula (Krizmanić 2008, Sheet 6) we will see a number of names associated with the city's antique heritage: *Via Cerere*, *Via dei dei Gladiatori*, *Via Giovia*, *Via Venere*, *Via Epulo*, *Via Ercole*,

Ulica koja prolazi neposredno pored bazilike BD Marije Formoze, današnja Maksimijanova, nazvana je tada Minervinom ulicom – *Via Minerva* (naziv je zadržala do 1948., Krizmanić 2008, 231). Minervino ime – *Clivo della Minerva*, ponio je i uspon u nastavku *Via Minerva*, s one strane Ul. Sergijevaca (današnji De Villeov uspon); to je ime nosio do 1889., kada je preimenovan u *Clivo Gianuario* (Krizmanić 2008, 164).

Mali trg na samom kraju Minervine ulice, u neposrednoj blizini današnje Ul. Sergijevaca (na donjem crtežu *Gasse Misericordia*, odn. *Via del Teatro*) nazvan je također po Minervi (*Piazetta Minerva*); njemu je 1889. nadjenut (stari?) naziv *Piazzetta Santa Giuliana* (danas Piazzetta Lacea) (Krizmanić 2008, 223; List 6).

Ovaj fenomen savršeno se uklapa u širu sliku (pomalo zakašnjelog) romantizma onog vremena i, značajnije, u kontekst začetaka razvoja arheologije. Upravo ovom posljednjem duguje se opisani zanos zbog otkrića predmetnog natpisa, ali i općinenost antičkom baštinom općenito. Ako pogledamo mapu s najstarijim poznatim nazivima pulskih ulica i trgova (Krizmanić 2008, List 6) vidjet ćemo niz naziva povezanih s antičkom prošlošću grada: *Via Cerere*, *Via dei Gladiatori*, *Via Giovia*, *Via Venere*, *Via Epulo*, *Via Ercole*, *Via Cenide*, *Via Campo Marzio*, *Via Apollo*, *Via Nettuno*, *Via Giunone*, *Piazza Nimfea*, *Via Faveria*... Svi su ovi nazivi proizvod specifičnog razdoblja, kada se sustavnom proučavanju prošlosti počeo pridavati posebni značaj.

ZAKLJUČAK

Poduzetni i ambiciozni Austrijanac, žandarmerijski zapovjednik Hermann Schram uočio je zgodnu poslovnu priliku - na parceli svog pokojnog tasta u pulskoj gradskoj jezgri odlučio je podići okružnu kaznionicu, prijeko potrebnu gradu čije se stanovništvo naglo uvećavalo. Tom je prilikom naišao na ulomke nevelike mramorne ploče. Srećom, Schram je cijenio antičku baštinu, pa je odmah uvidio mogući značaj natpisa koji je sadržao pun naziv kolonije Pole - *Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea*. Ploča je ubrzo sastavljena, načinjeni su prijepisi i otisci natpisa, nedostajući dijelovi su rekonstruirani, a sadržaj rastumačen; rezultati su objavljeni i predočeni javnosti više puta. U cijeli ovaj proces uključile su se osobe od najvećeg značaja za očuvanje i poznavanje istarske kulturno-povijesne baštine - Carlo Gregorutti, Tomaso Luciani, Pietro Kandler, Carlo de Franceschi te pulski podestat Nicolò Rizzi (muzej je bio pod nadležnošću grada, odnosno podestata); o natpisu su pisali i brojni germanofoni istraživači, primjerice Kenner, Weisshäupl i Mommsen. Među lokalnim istraživačima vijest o pronalasku natpisa glasno je odjeknula i pobudila nadu da će ovakvo epohalno otkriće unaprijediti status onoga što bismo danas nazvali humanističkim znanostima.

Via Cenide, *Via Campo Marzio*, *Via Apollo*, *Via Nettuno*, *Via Giunone*, *Piazza Nimfea*, *Via Faveria*... All of these names are the product of a specific period, one that for the first time attached particular significance to the systematic study of our past.

CONCLUSION

Hermann Schram, an enterprising and ambitious Austrian gendarmerie commander, saw a promising business opportunity: he would build a district prison, very much needed in a city with a rapidly expanding population, on a plot of land in the old core of Pula that came to him from his late father in law. This led to the discovery of fragments of a marble plaque of modest dimensions. Happily, Schram valued antique heritage, and was immediately cognisant of the possible significance of an inscription with the full name of the colony at Pula: *Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea*. The plaque was quickly reassembled, transcriptions and epigraphic squeezes made, the missing sections reconstructed, and the content interpreted; the results were published and presented to the public on a number of occasions. The entire process saw the participation of persons of pre-eminent standing in the field of the preservation and study of the cultural and historical heritage of Istria: Carlo Gregorutti, Tomaso Luciani, Pietro Kandler, Carlo de Franceschi and Pula's *podesta* Nicolò Rizzi (the museum was under the competence of the city, i.e. the *podestate*). Numerous scholars of the German-speaking world, including Kenner, Weisshäupl and Mommsen, also wrote of the inscription. Among local scholars the news of the discovery of the inscription was received with great enthusiasm and spurred hopes that this momentous discovery would advance the status of what we would now call the liberal arts (humanities).

Convinced that the *Clivo della Carità* was an ascending alley outside the city walls, Luciani initially reported the find site as being between the Golden Gate and Zaro. He provided this datum in a letter sent on 17 January 1868 to Theodor Mommsen that included a transcription of the inscription. It was soon thereafter revealed that this was an error and that the inscription had, in fact, been found in the old town core. The exact find site was reported to Mommsen in 1875. Nevertheless, the printed issue of CIL V-2 1877 contained the first, erroneous, datum, which caused confusion among later scholars who drew in the CIL as their source.

Schram later found another fragment with an inscription at the site, sending an impression of it to Kandler; both

Na samom početku Luciani je, uvjeren da je *Clivo della Carità* uspon izvan gradskih zidina, mjesto nalaza pogrešno smjestio između Zlatnih vrata i Zara; taj je podatak naveo u pismu Theodoru Mommseru u kojem je poslao prijepis natpisa 17. siječnja 1868. Ubrzo se pokazalo da je to greška i da je natpis otkriven u gradskoj jezgri. Točno mjesto nalaza priopćeno je Mommseru 1875. Usprkos tome, u tiskano izdanje CIL V-2 1877. ušao je prvo bitni, krivi podatak, koji je zbunjivao sve potonje istraživače koji su se oslanjali na CIL.

Na istom je mjestu Schram pronašao još jedan ulomak s tekstrom i dostavio otisak Kandleru; ni jedan ni drugi nisu uočili da i taj ulomak sadrži tekst natpisa s punim nazivom kolonije Pole. To je uočio tek Luciani dvije godine kasnije, kada je na najneobičniji mogući način došao do spomenutog ulomka.

Značaj otkrića natpisa najjasnije se odrazio u pulskom uličnom nazivlju: budući da se u natpisu spominje Minervin kult, uvriježilo se višedecenijsko uvjerenje da je bazilika BD Marije Formoze u čijoj je blizini pronađen natpis, podignuta na temeljima Minervina hrama, a Minervino ime ponijele su jedna pulska ulica, jedan uspon i jedna piazzetta.

Spomenuto oduševljenje otkrićem ploče ne predstavlja izolirani fenomen, već je dio šire slike. S jedne strane, bilo je to doba kada su svugdje u Puli koja se naglo gradila na svjetlo izlazili antički spomenici, popunjavajući, jedan po jedan, mozaik antičke pulske prošlosti. S druge strane, na globalnoj razini, bilo je to doba epohalnih arheoloških otkrića, intenzivnog razvoja arheologije i općinjenosti njezinim postignućima. Zato se i danas, istražujući povijest Istre, uvijek u konačnici vratimo na djela gore navedenih istraživača.

Kandler, Luciani, De Franceschi i Gregorutti nisu bili školovani arheolozi, već pravnici i zaljubljenici u povijest. Luciani je bio stručno samouk. U tom su svjetlu njihov rad, predanost i entuzijazam, građa koju su marljivo sačuvali za buduća pokoljenja, ali prije svega, rezultati do kojih su došli bez formalnog obrazovanja fascinantni.

Dopustit ćemo sebi, u duhu onog vremena, za kraj kratko promišljanje. U današnje je vrijeme (na globalnoj razini) u humanistici u modu ušao dekonstruktivizam, pa mnogi snishodljivo i prezrije kritiziraju rad svojih prethodnika, zaboravljajući da bi bez njih humanističke znanosti i saznanja o prošlosti bile na znatno nižoj razini nego danas. Takvim se pristupom urušava ugled humanističkih znanosti u društvu i potkopavaju vlastiti temelji. Stoga je uvijek mudrije njihovim otkrićima pristupiti kritički, ali s poštovanjem, ne zaboravljajući da smo visoko samo zahvaljujući tome što stojimo na plećima titana.

failed to notice that this fragment bore an inscription matching that of the plaque with the full name of the colony. This was first noticed by Luciani, two years later, when he came into possession of the fragment in question in a most unusual manner.

The broader societal impact of the discovery was most evident in Pula street names: as the inscription mentions the Minervan cult, there was a decades-long commonly held conviction that the Blessed Virgin Mary Formosa basilica, near to which the inscription was found, was raised atop the foundations of a temple dedicated to Minerva, and the Minervan name was given to a street, an ascending alley, and one small square (*piazzetta*).

The exhilaration surrounding the discovery of the plaque was not an isolated phenomenon but, rather, part of a broader trend. On the one hand, it was a period when across Pula, which was experiencing a boom in construction, antique artefacts were coming to light, completing, one by one, the mosaic of Pula's antique history. On the other hand, at the global level, it was a period of momentous archaeological discovery, the intensive development of archaeology and a fascination with its achievements. Thus, even today, in our investigation of the history of Istria, we always look back to the work of the above-mentioned researchers.

Kandler, Luciani, De Franceschi and Gregorutti were not trained archaeologists, but in fact jurists and history enthusiasts. Luciani's expertise was self-taught. In this light their work, dedication and enthusiasm, the material they diligently preserved for future generations and, above all, the results they produced, lacking formal education, are fascinating.

In closing we shall permit ourselves, in the zeitgeist of that time, a brief contemplation. The current—and global—fashion in the humanities has seen deconstructivism gain currency, with many condescendingly and contemptuously criticising the work of their predecessors, forgetting in the process that, bereft of their contributions, the humanities and our current knowledge of the past would be significantly less developed. This approach tarnishes the perception of the humanities in society and undermines its foundations. The wiser posture is always to approach their discoveries critically, but with respect, always mindful that our elevated perspective is gained by standing on the shoulders of titans.

KRATICE

ASV	Archivio Segreto Vaticano
CEI	<i>Codice Epigrafico Istriano</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
FK	Franciskanski katastar
GP	Grad Pula
GNP	<i>Graditeljsko nasljeđe Pule</i>
MKRM	Matične knjige Ratne Mornarice
MKŽP	Matične knjige Župe Pula
SKPU	Sveučilišna knjižnica u Puli
IIt.	<i>Inscriptiones Italiae - FORLATI TAMARO, B. 1947. Inscriptiones Italiae X, Fasciculus I: Pola et Nesactium, Roma, Libreria dello Stato.</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum - MOMMSEN, T. (ed.) 1877. Vol. V-2: Inscriptiones Galliae Cisalpinae Latinae, Berolini, Georgius Reimerus.</i>

ABBREVIATIONS

ASV	Archivio Segreto Vaticano
CEI	<i>Codice Epigrafico Istriano</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
FrK	Franziszeischer Kataster (the Franciscan Cadastre)
CoP	City of Pula
BHP	<i>Building Heritage of Pula</i>
NavR	Naval Register
RegPP	Register of the Parish of Pula
ULPU	University Library of Pula
IIt.	<i>Inscriptiones Italiae - FORLATI TAMARO, B. 1947. Inscriptiones Italiae X, Fasciculus I: Pola et Nesactium, Roma, Libreria dello Stato</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum - MOMMSEN, T. (ed.) 1877, Vol. V-2: Inscriptiones Galliae Cisalpinae Latinae, Berolini, Georgius Reimerus</i>

IZVORI

ASV	Archivio Segreto Vaticano - 86: Agostino Valier, Congr. Vescovi e Regolari, Visita Ap. 86.: <i>Visitatio Polensis</i> .
FK	Franciskanski katastar (http://ariannaweb.archiviodistatotrieste.it) <i>Alph. Verz. - Alphabetisches Verzeichnis der Grund-Eigenthumer der Gemeinde Pola 1818 - 1822.</i> <i>Protocoll - Protocoll der Grund-Parcellen der Gemeinde Pola.</i>
GP	Grad Pula, GNP - <i>Graditeljsko nasljeđe Pule CAI/I - Dokumentacija građevina (1813-1947.) svrstana po abecednom redu uličnog nazivlja 2003.</i> - Dobrilina 4, 1888., br. 72, k. č. 10222.
MKRM	Matične knjige Ratne Mornarice TB - <i>Trauungs-Buch der k. k. Mar. Seelsorge I</i> (305): 1856-1880, Pula. SR - <i>Sterb-Register der k. k. Mar. Pfarramt VI</i> (334): 1886-1900, Pula.
MKŽP	Matične knjige Župe Pula LB - <i>Liber baptizatorum</i> 1767-1817. - IV (245) 1815-1857. - V (246) LD - <i>Liber defunctorum</i> 1858-1874. - VI (271)
SKPU	Sveučilišna knjižnica u Puli

THE SOURCES

ASV	Archivio Segreto Vaticano - 86: Agostino Valier, Congr. Vescovi e Regolari, Visita Ap. 86.: <i>Visitatio Polensis</i>
FrK	The Franciscan Cadastre (http://ariannaweb.archiviodistatotrieste.it) <i>Alph. Verz.: Alphabetisches Verzeichnis der Grund-Eigenthumer der Gemeinde Pola 1818-1822</i> <i>Protocoll: Protocoll der Grund-Parcellen der Gemeinde Pola</i>
CoP	City of Pula BHP - <i>Graditeljsko nasljeđe Pule CAI/I - Dokumentacija građevina (1813-1947.) svrstana po abecednom redu uličnog nazivlja 2003.</i> ("The Building Heritage of Pula CAI/I: Building Documentation (1813 to 1947) by Alphabetical Order of Street Names in 2003") / No. 4 Dobrilina Ulica, 1888, No. 72, cadastral plot No. 10222
NavR	Naval Register TB - <i>Trauungs-Buch der k. k. Mar. Seelsorge I</i> (305): 1856-1880, Pula SR - <i>Sterb-Register der k. k. Mar. Pfarramt VI</i> (334): 1886-1900, Pula
RegPP	Register of the Parish of Pula LB - <i>Liber baptizatorum</i> 1767-1817 - IV (245) 1815-1857 - V (246) LD - <i>Liber defunctorum</i> 1858-1874 - VI (271)
ULPU	University Library of Pula

K-1: Kandler, *Miscellanea I*

- sv. 1 (36) *Miscellanea di cose storico-archeologiche, Carta romana dell'Istria - materiali*

K-5

- sv. 8: *Kandler Pietro - Lettere e manoscritti*
- o Pismo Pietra Kandlera pulskom podestatu, 8. veljače 1868., Trst.
- sv. 10: *Ricci Nicolò, Conservatore - 91 atti del conservatore Rizzi*
- o Pismo 52, 8. srpnja 1889., Pula.

K-6

- sv. 11: *Lettere di Ettore Pais a Tomaso Luciani*
- o Pismo od 6. veljače 1883., Sassari.
- o Pismo od 20. ožujka 1883., Sassari.

K-8

- sv. 7: Pismo 1: Carlo Gregorutti Tomasu Lucianiju, 17. kolovoza 1875., Paperiano di Fiumicello.

K-13 *Carteggio Mommsen - Luciani; Burton - Luciani*

- sv. 1a, Prepiska Theodor Mommsen - Tomaso Luciani.
- o 72 - Dopisnica Hermanna Schrama Lucianiju, Pula, 16. veljače 1884.
- sv. 1b: *Luciani a Mommsen*
- o Koncept pisma iz svibnja 1875., Venecija.

K-16 - *Carteggio Kandler*

- sv. 1: *160 Lettere di Pietro Kandler a Tomaso Luciani (1843-1871)*.
- o Pismo 43, Trst (nedatirano).
- o Pismo 119, 28. studenog 1869., Trst
- sv. 2: *Lettere di Tomaso Luciani a Pietro Kandler (1843-1871)*.
- o Pismo 61, 24. prosinca 1867., Labin.

K-26: Pietro Kandler, CEI - *Codice Epigrafico Istriano*, sv. *Pola - Nesactium - Arsia*

- f. 45r - Schramova mapa mjesta pronalaska natpisa CIL V, 8139.
- f. 46r-47r - Kandlerov članak iz Provincije (Kandler 1868, 89-90).
- f. 47v - Crtež, prijepis i opis CIL V, 8140
- f. 48 - Pismo Hermana Schrama Pietru Kandleru, 9. veljače 1868., Pula.
- f. 49r - Opis mjesta pronalaska i prijepis CIL V, 8139.
- f. 49v - Prijepis natpisa otisnut u *Provinciji*
- f. 57v - Schramov otisak CIL V, 8140
- f. 68v - Crtež CIL V, 8140

K-1: Kandler, *Miscellanea I*

- Vol. 1 (36) *Miscellanea di cose storico-archeologiche, Carta romana dell'Istria - materiali*

K-5

- Vol. 8: *Kandler Pietro - Lettere e manoscritti*
- o Letter of Pietro Kandler to the *podesta* of Pula, 8 February 1868, Trieste
- Vol. 10: *Ricci Nicolò, Conservatore - 91 atti del conservatore Rizzi*
- o Letter 52, 8 July 1889, Pula

K-6

- Vol. 11: *Lettere di Ettore Pais a Tomaso Luciani*
- o Letter of 6 February 1883, Sassari
- o Letter of 20 March 1883, Sassari

K-8

- Vol. 7: Letter 1: Carlo Gregorutti to Tomas Luciani, 17 August 1875, Paperiano di Fiumicello

K-13 *Carteggio Mommsen - Luciani; Burton - Luciani*

- Vol. 1a, the Theodor Mommsen - Tomaso Luciani correspondence
- o 72: Hermann Schram's postal card to Luciani, Pula, 16 February 1884
- Vol. 1b: *Luciani a Mommsen*
- o Draft of a letter of May 1875, Venice

K-16 - *Carteggio Kandler*

- Vol. 1: *160 Lettere di Pietro Kandler a Tomaso Luciani (1843-1871)*
- o Letter 43, Trieste (not dated)
- o Letter 119, 28 November 1869, Trieste
- Vol. 2: *Lettere di Tomaso Luciani a Pietro Kandler (1843-1871)*
- o Letter 61, 24 December 1867, Labin

K-26: Pietro Kandler, CEI - *Codice Epigrafico Istriano*, Vol. *Pola - Nesactium - Arsia*

- f. 45r: Schram's map of the inscription find site CIL V, 8139
- f. 46r-47r: Kandler's article in *La Provincia* (Kandler 1868, 89-90)
- f. 47v: Drawing, transcription and description CIL V, 8140
- f. 48: Herman Schram's letter to Pietro Kandler, 9 February 1868, Pula
- f. 49r: The description of the find site and a transcription CIL V, 8139
- f. 49v: The transcription of the inscription as printed in *La Provincia*

K-80: *Il Conservatore* VI, 1868.

- f. 340-341: Koncept Kandlerova pisma podestatu Muggie, 7. ožujka 1868., Trst.
- f. 342-344: Koncept Kandlerova pisma Francescu Gramaticopolu, 7. ožujka 1868., Trst.
- f. 350-351: Koncept Kandlerova pisma Niccolu Rizziju, 5. ožujka 1868., Trst.
- f. 372-374: Pismo Hermanna Schrama Kandleru, 20. veljače 1868., Pula.
- f. 390: Letak s tekstom o natpisu iz Provincije.
- f. 391-394: Koncept Kandlerova pisma Schramu, 13. veljače 1868., Trst.
- f. 403-405: Koncept Kandlerova pisma Niccolu Rizziju, 8. veljače 1868., Trst.

K-94: *Il Conservatore* VIII, 1869. – II. semestar

- f. 42-44: 218 – Lucianijev pismo Kandleru, 29. studenog 1869., Labin.
- f. 45: Prijevod CILV, 8139 iz članka u *Provincije* (Kandler 1869., 89).
- f. 46: 217 – Lucianijev otisak CILV, 8140, 29. studenog 1869., Labin.
- f. 110-112: Lucianijev pismo Kandleru, 26. studenog 1869., Labin.

K-98: *Il Conservatore* XVIII, 1871. – II. semestar.

- f. 169-175: *I Flavi Vespasiani* (= Kandler 1876, 169-175).

- f. 57v: Schram's impression (epigraphic squeeze) CIL V, 8140
- f. 68v: Drawing CIL V, 8140

K-80: *Il Conservatore* VI, 1868

- f. 340-341: The draft of Kandler's letter to the *podesta* of Muggia, 7 March 1868, Trieste
- f. 342-344: The draft of Kandler's letter to Francesco Gramaticopolo, 7 March 1868, Trieste
- f. 350-351: The draft of Kandler's letter to Nicolò Rizzi, 5 March 1868, Trieste
- f. 372-374: Hermann Schram's letter to Kandler, 20 February 1868, Pula
- f. 390: Pamphlet with the *La Provincia* article concerning the inscription
- f. 391-394: The draft of Kandler's letter to Schram, 13 February 1868, Trieste
- f. 403-405: The draft of Kandler's letter to Nicolò Rizzi, 8 February 1868, Trieste

K-94: *Il Conservatore* VIII, 1869 – Semester II

- f. 42-44: 218 – Luciani's letter to Kandler, 29 November 1869, Labin
- f. 45: Transcription CILV, 8139 from the article in *La Provincia* (Kandler 1869, 89)
- f. 46: 217 – Luciani's impression (epigraphic squeeze) CILV, 8140, 29 November 1869, Labin
- f. 110-112: Luciani's letter to Kandler, 26 November 1869, Labin

K-98: *Il Conservatore* XVIII, 1871 – Semester II

- f. 169-175: *I Flavi Vespasiani* (= Kandler 1876, 169-175)

LITERATURA / LITERATURE

- Anonymous, 2020. De Franceschi, Carlo. *Hrvatska enciklopedija* (mrežno izdanje). Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=14209>> (21. 7. 2020.)
- BADER, A. 2015. Augustov hram od ranokršćanske crkve do muzeja, *Histria archaeologica* 45, Pula, 137–158.
- BENUSSI, B. 1908. Spigolature polesane. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* XXIII, 362–447.
- BERTOŠA, M. 2005. De Franceschi, Carlo. *Istarska enciklopedija* (mrežno izdanje). <<https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/627/de-franceschi-carlo>> (21. 7. 2020.)
- BERTOŠA, M., BERTOŠA, S. 2020. Luciani, Tomaso. *Istarska enciklopedija* (mrežno izdanje). Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <<http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1584>> (21. 7. 2020.)
- BERTOŠA, S. 2002. Migracijsko povezivanje istočnog Sredozemlja i Pule prema pulskim matičnim knjigama (17.–19. stoljeće) (I. dio). *Croatica Christiana periodica* 50, 85–133.
- BERTOŠA, S. 2007. Upravno osoblje u gradu Puli od 17. do 19. st., *Vjesnik istarskog arhiva* 8–10, (2001.–2003.), Pazin, 213–243.
- BRATKOVIĆ, B. 1993. Grad Pula 1820., Krizmanić, A. (ur.) 2008. *Stradarij grada Pule / Stradario della città di Pola*, Pula, Histria Croatica, List 3.
- BRATKOVIĆ, B. 1993a. Stari grad Pula: prvi poznati nazivi ulica, trgova i parkova., Krizmanić, A. (ur.) 2008. *Stradarij grada Pule / Stradario della città di Pola*, Pula, Histria Croatica, List 6.
- BRÜCKLER, T., NIMETH, U. 2001. *Personenlexikon zur Österreichischen Denkmalpflege (1850-1990)*, Wien, Berger & Söhne.
- CERNECCA, A. 2002. Theodor Mommsen e Tomaso Luciani. Carteggio inedito (1867–1890), *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno* 32, Trieste-Rovigno, 9–130.
- CERNECCA, A. 2006. – Ettore Pais e Tomaso Luciani. Carteggio inedito (1883–1885), *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno* 36, 2006, Trieste-Rovigno, 303–366.
- De FRANCESCHI, C. 1881. Scoperta archeologica, *La Provincia, giornale degli interessi civili, economici ed amministrativi dell'Istria* 22, 16. studenog 1881., 174.
- „ECO DI POLA“ 1893. All'onorevole Dr. Felice Glezer, vicepresidente del Consiglio comunale, *L'Eco di Pola* 9, 4. ožujka.
- GENZARDI, E. 1920. Tomaso Luciani scrittore e patriotta istriano, *Archeografo Triestino* XXXII, pp. Trieste, 91–125.
- GIRARADI JURKIĆ, V. 2004. Culti e riti di Pola antica e del suo agro, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno* XXXIV, 3–32.
- GNIRS, A. 1905. Das antike Theater in Pola, *Jahrbuch der K. K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale* 3, 247–288.
- GNIRS, A. 1908. L'antico teatro di Pola (Traduzione con note di Camillo De Franceschi), *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* XXIV, Trieste, 49–89.
- GOBIĆ-BRAVAR, Đ. 2020. Pulske gradske zidine, *Histria archaeologica* 50/2020, Pula, 253–279.
- GREGORUTTI, C. 1876–1877. La fullonica di Pola ed iscrizioni inedite polensi, *Archeografo Triestino* IV, 1876/1877, Trieste, 97–123.

- HÜBNER, E. 1881. *Über mechanische Copien von Inschriften*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.
- IETINO 1888. Edilizia e costruzioni, *L'Eco di Pola* 34, 25. kolovoza.
- KANDLER, P. 1845. *Monografia storica, tratta dal Cenni al forestiero che visita Pola*, Trieste, I. Papsch. Lloyd austriaco.
- KANDLER, P. 1868. Leggenda scoperta nell'autunno 1867 in Pola al clivo di S. Giuliana presso l'isola della B.V. Formosa, *La Provincia, giornale degli interessi civili, economici ed amministrativi dell'Istria* 4, 16. veljače 1868., 89-90.
- KANDLER, P. 1868a. *Leggenda scoperta nell'autunno 1867 in Pola al clivo di S. Giuliana presso l'isola della B.V. Fomosa*. Capodistria, Giuseppe Tondelli.
- KANDLER, P. 1868b. *La provincia, giornale degli interessi civili, economici ed amministrativi dell'Istria* 5, 1. ožujka 1868., 99.
- KANDLER, P. 1869. *La provincia, giornale degli interessi civili, economici ed amministrativi dell'Istria* 5, 1. ožujka 1869., 289-291.
- KANDLER, P. 1876. *Notizie storiche di Pola*. Parenzo, Tipografia di Gaetano Coana, 121-126. (= SKPU-K-98, f. 169-175).
- KENNER, F. 1869. Inschriften aus Pola und Risano, *Mittheilungen der k. k. Central-Commission XIV*, Druck der K. K. Hof- und Staatsdruckerei XLVI-XLVIII.
- KRIZMANIĆ, A. (ur.) 2008. *Stradarij grada Pule / Stradario della città di Pola*, Pula, Histria Croatica.
- KRIZMANIĆ, A. 2005. *Upravljalji su Pulom od 1186. godine*, Pula, Histria Croatica.
- KRNJAK, O., RADOSSI, G. 1996. Notizie storico-araldiche di Pola, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno XXVI*, 1996, Trieste-Rovigno, 115-206.
- La DIREZIONE, 1904. *Atti del Museo civico della città di Pola II. Annata, 1903*. Pola, Museo Civico della Città di Pola, Boccasini & Co, 3-10.
- La DIREZIONE, 1928. A Carlo De Franceschi dedicandogli Pisino pubblico busto bronzo: Lettere di Carlo De Franceschi a Pietro Kandler e ad altri, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria XL* (1), Trieste, 257-346.
- LARFELD, W. 1914. *Griechische Epigraphik*, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- MADER, B. 2011. Die österreichische Denkmalpflege in Pola 1816-1918, *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse* 146 (1), Wien, 5-90.
- MAGNANI, S. 2011. Gregorutti Carlo. SCALON, C., GRIGGIO, C., BERGAMINI, G. (a cura di), *Dizionario biografico dei Friulani III - L'età contemporanea*, Udine: Forum editrice universitaria Udinese <<http://www.dizionariobiograficodefriulani.it/gregorutti-carlo/>> (20. 7. 2020.).
- MATEJČIĆ, I. 1976. Gruppo scultureo gotico a Pola, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno VI*, 1975-1976, Trieste-Rovigno, 378-398.
- MÜNSTERBERG, R., PATSCH, K. 1892. Reise nach Istrien und den Inseln des Quarnero, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 15, 48-7.
- N. n. 1826. Autorità ecclesiastice di Pola, *Scematismo dell' imperiale regio litorale Austriaco-Illirico*, Trieste, Eredi Coletti, 1826, 119-121.
- N. n. 1882. Notizen von 49 bis 85 (Mit 14 Text-Illustrationen), *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale VIII*, CV.

- N. n. 1884. Notizen von 120 bis 184 (Mit 8 Text-Illustrationen), *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale X*, CCXXII-CCXXIII.
- N. n. 1884a. Dekorirung., *Pola* 38., 14. rujna.
- N. n. 1885. Notizen von 73 bis 112 (Mit 21 Text-Illustrationen und 1 Tafel), *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale XI*, LXXV.
- N. n. 1888. Il binoccolo sulla città - Promozioni, *L'Eco di Pola* 18, 5. svibnja.
- N. n. 1889. Cronaca rosa, *L'Eco di Pola* 7, 16. veljače.
- N. n. 1889a. *L'Eco di Pola* 175, 25. svibnja.
- N. n. 1903. La chiusura delle carceri di via Kandler, *Il Giornaletto di Pola* 1087, 2. srpnja.
- N. n. 1905. L'incendio, *Il Giornaletto di Pola* 1817., 1. srpnja.
- N. n. 1908. *Il Giornaletto di Pola* 2756, 26. siječnja.
- N. n. 1911. Per l'esposizione di Roma, *Il Giornalletto di Pola* 3871., 14. veljače.
- N. n. 1913. Nello stato nobiliare, *Il Giornaletto di Pola* 4575., 18. siječnja.
- N. n. 2009. *Dizionario biografico dei Giuliani Fiumani e Dalmati*. Gorizia, Laguna.
- PEROVIĆ, B. 2006. Luka Pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u zaljevu 1850. – 1918.). ČERNI, M. (ur.), *Iz povijesti Pulske luke*, Pula, Lučka uprava, 70–121.
- POUCE, T. 1888. Le case operaje, *L'Eco di Pola* 120, 5. svibnja.
- RADOSSI, G. 2014. *Il carteggio Pietro Kandler - Tomaso Luciani (1843-1871)*, Atti del Centro di Ricerche Storiche 39, Rovigno.
- STARAC, A. 2009. *Od ulomka do rekonstrukcije*, Pula, Arheološki muzej Istre.
- STIMOVICH, G. 1905. *Pianta della città di Pola al base di piano regolatore*. Pola, Schrinner.
- SUMMA, D. 2012. L'archivio delle *Inscriptiones Graecae* (Berlino). Anabases 16, 2012. (Online), <<http://journals.openedition.org/anabases/3989>> (14. 7. 2020.)
- TROGRLIĆ, S. 2005. Istarski sabor, u: *Istarska enciklopedija* (mrežno izdanje), <<https://www.istrapedia.hr/hr/natuknica/1253/istarski-sabor>> (21. 7. 2020.)
- VLAHOV, E. 1998. Sumarni inventar arhivskog fonda „Bilježnici Pule za vrijeme mletačke uprave (1626.-1797./1826.), *Vjesnik istarskog arhiva* 4-5, (1994.-1995.), Pazin, 239-289.
- WEISSHÄUPL, R. 1901. Zur Topographie des alten Pola, *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien IV*, Wien, 169-206.
- ZJAČIĆ, M. 1957. Knjiga podavanja i prihoda posjeda katedralnog kaptola u Puli (*Quaternus fictuum siue dasionum domorum et aliarum possessionem Polensis capituli*) (1349-1371), *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 4, Rijeka, Državni arhiv u Rijeci, 59-85.